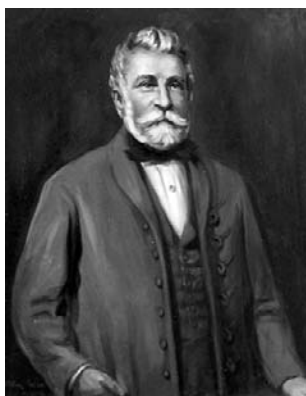

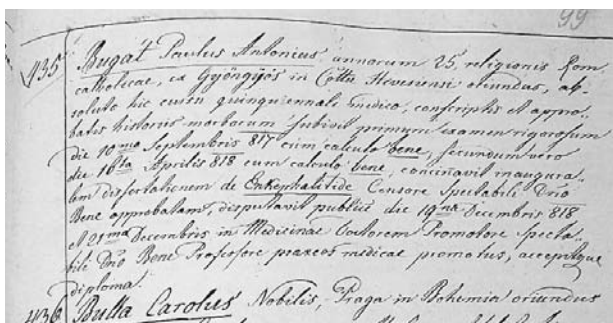
Bősze Péter – Kapronczay Katalin

Bugát Pál munkássága

Bugát Pál Gyöngyösön született 1793. április 12-én. Gyermekkorra szegénységben telt, apja szabómester volt. Iskoláit Gyöngyösön kezdte, de már Egerben fejezte be a gimnázium utolsó éveit. Az orvostudományi tanulmányait Pesten végezte: 1818-ban avatták orvos-sá, két évre rá szemész-orvossá. Tanársegédként belgyógyászaton és sze-

mészeten dolgozott, majd Bakabányán és Selmecen lett tiszti főorvos. A fordulópont 1824-ben jött el: ekkor nevezték ki az egyetem orvosi karának jegyzőjévé, és őfelsége pesti egyetemének sebészeti tanszékén az elméleti orvostudományok oktatója lett, ahol élettant, kórtant és gyógytant tanított. Ekkor még nem tartották a sebészetet valódi orvostudománynak, el is különítették a „kétféle” oktatást. A sebészképzés alsóbbrendű volt, és ez zavarta is Bugátot.

Bugát doktorrá avatásának nyilvántartása: Bugát Pál Antal, 25 éves, római katolikus vallású, a Heves vármegyei Gyöngyös helységéből, elvégezte itt az öt éves orvosi tanfolyamot, elkészítette és megvédte a betegségleírást, az első szigorlati vizsgát 1817. szeptember 10-én tette le jó eredménnyel, a másodikat 1818. április 16-án jó eredménnyel, inaugurális disszertációját az agyvelőgyulladásról készítette, bírálója tekintetes Bene uram, nyilvános vitán megvédte 1818. december 19-én, és december 21-én orvosdoktorrá avatta tekintetes Bene professor úr, a belgyógyászat tanára, oklevelét megkapta (Fordította: Molnár László)

Bugát Pál szülőháza

A Magyar Tudományos Akadémia 1830-ban választotta rendes tagjává. Az 1831-es kolerajárvány idején Lenhossék Mihály Máramaroszigetre irányította, mint „medicus dirigens”-t, a kormánybiztos mellé, ahol azonban gyakorló orvosként is segédkezett a járvány leküzdésében. Ez lefoglalta minden energiáját, az *Orvosi Tár* szerkesztésére is alig jutott ideje.

A járvány elmúltával ismét az egyetemen tanított, kapcsolatba került a nyelvújítási mozgalom jeles alakjaival, és kitartóan foglalkozott az orvostudomány magyar szaknyelvének a megteremtésén; példáját sokan követték a tanári karból is.

Bugát Pálné

Harmincöt évesen feleségül vette Almay (Wurm) Erzsébetet, gyermekük azonban nem született. Nyolc csángó fiút fogadott a házába, és nevelt fel: taníttatta, elsősorban néptanítónak, és álláshoz is juttatta őket.

Az 1848-as szabadságharcban lelkesen vett részt; szemléletét kifejtette az *Orvosi Tárban* is: „Nem messze látom azon időket, midőn a munkátlank

jobbádán bűnnek élő nem kis here serege elenyészvén, a státus legmagasabb célját eléri, mely e kettőből áll: a) hogy a dolgoztalanok, hová én a munkátlank öröklőket, csalókat és szájhősöket is számítom, halálra éheztesse; és b) hogy a munkások munkásságuk illendő hasznát vegyék.”

Az első felelős magyar kormány kinevezte Magyarországot főorvosává, de terveiből semmit nem valósíthatott meg. Elkísérte Debrecenbe is a kormányt, és közreműködött a honvédelmi bizottság munkájában. A szabadságharc bukása után bujdosott a szülővárosában – hetekig rejtegették a ferences rendházban –, megfosztották minden rangjától, tisztségétől, a katedrjától és a nyugdíjától is, de kegyelmet kapott. Idejét Budán töltötte, többnyire nyelvészeti búvárkodással, tanulta a finn és a török nyelvet, kertészkedett, és orvosi gyakorlatot is folytatott. Közéleti visszatérését 1861-ben engedélyezték; újra munkálkodott a folyóiratok szerkesztésében, és a Természettudományi Társulat elnöki tisztjét ismét betöltötte, de csak egy évig; eszméit nem fogadták lelkesedéssel. Új orvosnemdék (Balassa, Markusovszky, Semmelweis) nőtt fel, amely túllépte Bugát nézetét.

A szabadságharc után készült munkái (dolgozatok, finn-magyar és más szótárok) jórészt kéziratban maradtak fenn, csak egy-egy jelent meg az *Akadémiai Értesítőben*. Izgatta a magyar nyelvrokonság, ezért fordult a finn nyelv felé. A szóképzési módszereket a *Szócsintanban* összegezte, ezt azonban az Akadémia elutasította.

A halál 1865. július 9-én érte, 73 éves volt. Örök nyugalomra Budapesten, a Kerepesi temetőben helyezték, sírja ma is látható.

Bugát Pál sírja

Emlékét Gyöngyösön, a bútoraival berendezett szoba őrzi a városi múzeumban. A gyöngyösi kórház is felvette a nevét, itt szobra is van. Budapesten az első kerületben hangulatos lépcsőt neveztek el róla (*Bugát lépcső*), Székesfehérváron egészségügyi szakközépiskola viseli a nevét (*Székesfehérvári Belvárosi I. István Középiskola Bugát Pál Tagintézménye*). A Bugát Pál természetismereti verseny országos megmérettetés; több évtizedes múltja van.

Bugát-emlékszoba, Gyöngyös, Mátra Múzeum

Bugát Pál szobra Gyöngyösön

Bugát lépcső, Budapest

TÖRTÉNELMI HÁTTER Bugát tevékenysége a reformkor kibontakozására, a reformkorra, az 1848-as szabadságharc és az azt követő megtorlások (neoabszolutizmus) idejére esik.

A reformkor a magyar polgárosodás 18 éve (1830–1848), a hűbéri társadalom felszámolása. A francia háborúk döbbenették rá a magyar nemességet a változás elkerülhetetlenségére, és mert nyugati értelemben vett polgárság nem volt, a rendek vállalták magukra a polgári eszmék megvalósítását. Hasonlóan, a napóleoni harcok kényszerítették engedményekre I. Ferenc császárt; ebben azonban Anglia eltávolodása is meghatározó volt. A reformkor kezdete az 1825-ös országgyűléssel indult: a szinte észrevétlenül formálódó politikai és gazdasági átalakulás óhatatlanul a művészetek és a tudományok fellendülésével is társult, ez pedig további nyelvújítást, kivált a szaknyelvek művelését követelte. Kazinczyék ekkorra

már megvívták harcukat; a nyelvújítás sikere nyilvánvalóvá vált, gáncsoskodóik és gúnyolódóik elcsendesültek, a felvilágosodás eszméi már tetté váltak.

I. Ferenc 1807-ben kénytelen volt engedélyezni a magyar nyelvű oktatást a hazai egyetemeken. Az orvosi karon korábban csak a sebésznyövendékek oktatását engedélyezték magyarul. Elsőként Rácz Sámuel kezdett magyarul tanítani, oktatta „a borbélyokat a belső nyavalyák orvoslására”, őt Bene Ferenc követte, majd Bugát Pál; nem meglepő, hogy az utóbbi a leglelkesebben. Csakhamar ráeszmélt, hogy az engedély nem elég, nincs magyar nyelvű tananyag, magyar orvosi szaknyelv, nincs miből és miként oktatni magyarul, jóllehet néhány kisebb-nagyobb magyar nyelvű orvosi könyv, Rácz Sámuel, Bene Ferenc stb. tollából már megszületett, de nyelvük nehézkes volt.

„Az a nyelv, melyen a Bugát előtti korszak szerzői írtak [...], jórészt Apáczai és közvetlen utódainak nyelve. A láz neve: *forró hideglelés*, az izomé: *inas hús*, a mirigyé: *ikrás hús*, a rekeszé: *általrekesztő hártya*, a hydrops anasarcaé: »*bőraljat elfutó senyves vízkórság*«, a plethoráé: »*a vérnek felette-való nagy bővsége*«, a febris tertianáé: »*a harmadik napon vissza forduló [hideglelés]*« stb.” (Kossa 1929: 316).

Ekkor még zömében latin és német nyelven oktattak; voltak magyarul nem tudó tanárok is. Nem csoda, hogy Bugát orvostudományi munkásságát a német orvosi szakkönyvek lefordításával és orvosi tankönyvek írásával kezdte; ez elkerülhetetlenül társult a magyar orvosi nyelv fejlesztésével, megújításával.

Az alábbiakban jegyzékszerűen foglaljuk össze Bugát Pál munkásságának lényegesebb pontjait (1. táblázat); ismertetjük is ennek megfelelő.

1. táblázat. Bugát Pál munkásságának jegyzéke

Szakkönyvfordítások

- Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonaljai
- Tapasztalati természettudomány (physica)
- Sebészség

Saját szakkönyvei

- Éptan
- Közönséges kórtudomány

Orvosi Tár

Királyi Magyar (k. M.) Természettudományi Társulat

Természettudományi szóhalmaz

- Szócsintan

Egyéb

- A magyarországi orvosrend névsora 1840

SZAKKÖNYVFORDÍTÁSOK Bugát a magyar orvosi egyetemi tananyag létrehozását az anatómia tankönyvének fordításával kezdte. Az anatómia (*boncztudomány*) nem volt saját

oktatási tárgya, ezért választotta az egyik német tankönyv lefordítását. Majd megírta a saját szakterületének a tankönyvét, aztán ismét fordított. A lefordított tankönyvek közül hármát részletesebben is ismertetünk.

AZ EGÉSZSÉGES EMBERI TEST BONCZTUDOMÁNYÁNAK ALAPVONATJAI

Hempel Adolf Fridrik könyvének fordítása (560 oldal)

„Boncztudománybeli mű – meg azon ritkább szavaknak magyar–deák szótára, melyek ezen munkában előfordulnak” Ajánlás: „Nyelvünk művelőinek, ápolóinak és kedvelőinek” „Közrebocsátott Pesten Bajt első havának 29kén 1828ban”

A bevezetőben (*vezérszó*) többek között a következőket olvashatjuk:

„Fordító már negyedik esztendeje, hogy mint rendes Királyi Oktató az orvosi tudomány észképi (theoretica) részének magyar és német nyelven való előadásaival foglalatokodik; hivatalának kezdetekor meg lefolyása alatt semmit nem érzett oly fájdalmasan, mint azon hiányosságot, hogy mind a természeti tudományok, de még inkább az orvosi tudomány honni nyelvünkön csaknem egészen parlagon fekszik; aminek ugyan természetes következése az volt, hogy midőn az orvosi tudományok egyes részei, p. o. az Élettudomány, a Kórtudomány előadatnának: azok mint minden öszvehangzás rendszabásai ellen illetlenül öszveszerkétetett tarka barka ruhájú test, és mintegy felzavart forrás tűnnének elő.”

A fordítás nehézségeit így ecseteli:

„A hevenyebb évtizedek mindennemű tudományok szerencsésebb szüleményei, az orvosi tudomány az újabb magyar munkákban szétszórt töredékei, a természeti tudományokban nevezetesen Dioszegi meg Fazekas és Földi Urak után való előlépések, némely öregebb magyar orvosi könyvek, és még néhány jó és értelmes barátokkal tartott tanácskozások voltak azon kútfejek, melyekhez a Fordító ön gondolkozásán és ösméretein kívül folyamodván, az említett tudományok előadásában a dísztelen tarkaságot csinos egyszerűséggel, a zavaros homályt derített tisztasággal iparkodott fölcserélni. De minden ezen igyekezetet nem tekintvén, a Fordító mégis gyakorta meghaladhatatlan akadályokkal küzdött, olykor úgy tetsetett neki, mintha későbbi tettei az előbbiekkal nem eléggépp illenének öszve: a minek ugyan okát nem is éppen nehéz volt felfedezni; mert ha fogatinkat egy részről egy fő elvből nem következtetjük, és más részről, ha amazok ennek megállását nem bizonyítják, akkor amazok közt az öszvehangzás bizonyly hibázni fog.”

Majd hozzát teszi:

„Így vagyon a dolog az orvosi tudománnyal is; a ki tökéletes magyar orvos akar lenni, annak mindenekelőtt az orvosi tudomány alyázatját (Substratum) vagyis az embert magyarul kell ösmérni. A Fordítót ezen egyetlen egy ok indíthatta arra, hogy a főlebbemlített munkát, mely a maga nemében valóban egyetlen egy, magyarra fordítván és közre bocsátván a magyar Közönséget az emberrel magyarul ösmertesse meg.”

Bugát nem oktatta a bonctudományt, ezért fordította és nem írta a bonctudomány szakkönyvét. Ugyanakkor lényegesnek vélte, hogy a fordítás tudományos értéke vetekedjék az eredetivel, és a magyar gondolkodás szerinti legyen:

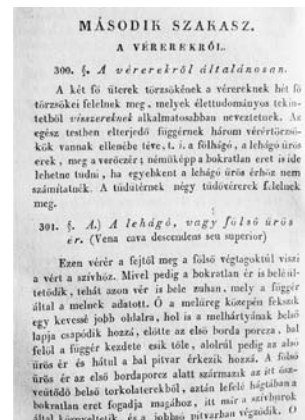
„A Fordító ugyan nem a Bonctudomány Oktatója, mert ha az volna, akkor bizonyos eredeti munkát adna ki; azonban ő az Élettudományt meg más orvosi tanulmány részeit is tanítva, melyeknek a Bonctudományt szükségképpen eleikbe kell bocsátani, iparkodott mégis, hogy azon gúnyolókat, kik a fordításokat a szönyegek fonák színeivel hasonlítják össze, megczáfolja, és még inkább törekedett, hogy a munka főképp német szamatjától ne igen szagoskodjon, vagyis ha a leány tökéletesen anyja ábrázatját hordozza is, legalább köntöse légyen különböző és eredeti.”

Célja a könyv lefordításával többértű volt:

„A Fordítónak ezen könyv fordítása által fő célja ugyan az volt, hogy tanítványainak egy jó könyvet nyújtana kezeikbe; de általa még más hasznokat is vár kitölteni, még más szükségeket is reményli kipótoltatni, és más tudományoknak is óhajt segítségül lenni. Szükségesnek véli t. i. a Fordító ezen könyvet azoknak, kiknek hívatloknál fogva az orvosi tárgyakról magyarul kell beszélni, írni, és értekezni, ilyenek a Vármegyéknek és Városoknak rendes Orvosai és Seborvosai, kiknek p.o. az úgy nevezett látteleketek (Visum repertum) magyarul szükséges föltenni; hasznos lehet azoknak, kik jövőben akár orvosok, akár seborvosok óhajtanak lenni, vagy kik talán természetes vonzódásokból az orvosi tudományban némely előlépéseket kívánnak tenni; érdekelheti még ezen munka azokat is, kiket nyelvünk kifejlődése gyönyörködtet; segítségül szolgál végre a természet- és lélekvizsgálónak, (Physicus, et Psychologus) némüképp a polgári rendszabónak, (Politicus) az orvosi törvényes káérdések ellátása végett a Bírónak, és Törvénytudónak, hogy ők az emberi test az ő tudományaikban bevágó részeinek életművezettségét voltaképp ösmérhessék.”

A bevezetés egyértelműsíti, hogy a hazai orvosi nyelv pallérozatlan és hiányos; rendbe kell hozni, különben nem oktatható magyar nyelven. Ezen munkálkodva, a bonctudomány, vagyis az anatómia és a szövettan tankönyvének lefordításával teremtette meg az orvostudomány egyik alaptárgyának a magyar nyelvű oktatási lehetőségét. A könyvet azonban

sokan mások is haszonnal forgathatták, és ajánlotta a magyar nyelvet féltőknek is. A fordításhoz létrehozta a szakszavak magyar megfelelőinek tömegét; ezeket az új szakkifejezéseket külön összeállította a könyv végén lévő, 85 oldalas szótár részben. Ebből néhány példa: *angulus – szeglet, angiologia – edénytanítvány, lobus – karély, massa – gyurma, vagina – hüvely, nervus – ideg.*

Részlet a könyvből

A könyv fordításának első ismertetése és nyelvészeti szempontú bírálata már a közreadás évében megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, Vörösmarty Mihály tollából. Természetesen a munka érényeinek méltatásával kezdődik a több mint háromoldalas írás, kiemelve, hogy a fordításnál *a műszavak előállítás* volt a legnehezebb feladat. A kritikáját is megfogalmazta Vörösmarty, igaz rendkívül udvarias, visszafogott, de mégis határozott formában. Elemezte az általa nem megfelelőnek tartott műszavakat, és javasolt helyettük másokat. Nemcsak a Bugát alkotta kifejezések némelyikét bírálta, hanem a népnyelvből átmentett szavak egy részét sem tartotta alkalmasnak a tudományos közegben való használatra. A hibák felemlítése tette hitelessé a könyvismertetést, nem érthette az a vád egyik felet sem, hogy a kettőjük közötti barátság ösztönözte Vörösmartyt a figyelemfelkeltő írás közreadására. A magyarra fordított tankönyvet, minden bírálat ellenére elfogadták a bonctudomány tanítói (például Csasz Márton), ebből tanítottak, és a hallgatók is szívesen használták.

TAPASZTALATI TERMÉSZETTUDOMÁNY (PHYSICA)

Tschärner Boldogbul könyvének fordítása – „Budán, A' Magyar Királyi Egyetem' Be-tüivel, 1836”

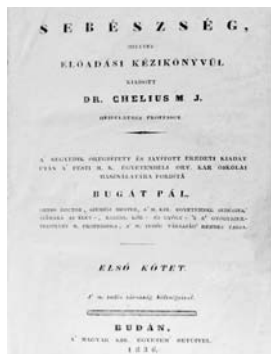
A könyv 12 szakaszból áll, és feldolgozza a fizika egészét. Terjedelme 410 oldal és 47 oldalnyi szótár (magyar–német–deák).

A fordításhoz szánt előszavát így kezdi:

„Céлом a' jelen fordítással az volt, hogy az újabb évtizedekben olly igen előrehaladott természettudomány eredményeit népszerűleg honi nyelven adjam; mert jól tudom azt, hogy ezen tudománynál nagyobb szükségé nemzetünknek nincsen.

Hogy a' jelen fordításban mely sikerrel dolgoztam, azt ítélje el a' dologhoz és nyelvhez egyenlően jólértő. A' fordításnak legerősebb föladata a' természettani műszavak és egyes kifejezések jól eltalálása lett volna, hogy e' részről mennyire voltam szerencsés, azt az idő mutatja meg; azoknak általános divatba vételét nem reménylem, sőt inkább szerényen megvallom, hogy magamat igen szerencsésnek vélelmem, ha azok közül legalább egynehány köz jóváhagyást nyerend. Írám pesten Sz. Mihály hava 30-án 1837-ben."

Ebből is kiderül, hogy Bugátban igenis volt bizonytalanság a magyarítással és a fordítással kapcsolatban, mégis bízott az elismerésben.

SEBÉSZSÉG

– melyet előadási kézikönyvül kiadott Dr. Chelius M. J. heidelbergi professzor 1836-ban. Négy kötet, 1400 oldal és 50 oldalnyi deák–német–magyar szótár, valamint irodalomjegyzék. (Bugát az első 2 kötetet fordította, a harmadik kötet Smalkovics Mihály, a negyedik Kun Tamás fordításában jelent meg.)

A könyvhöz ezt írja:

„Cheliusnak jeles sebészi munkája német tanítványaink számára oskolai kézikönyvül a' pesti K. egyetem orvosi karánál fölvétetvén, hogy magyar hallgatóink e' részről se szenvednének hátramaradást, sőt hogy a' magok szárnyaira kelt seborvosok is egy jó kézi munkát kapjanak...”

A bevezetésben meghatározza a sebészség fogalmát (Fogalma a' sebészségnek):

„Minden erőműves, művészi ügyességgel a' beteg testre alkalmazott behatás *sebészi műtételnek* (operatio) mondatik; mely majd a' részek idomaiba, és összefüggéseibe tett avatkozásban (*véres műtételek, akiurgia*), majd bizonyos elrendelt erőművezetek (mechanismus) pillanati, vagy tartós testünk fölületén eszközlött érintetében áll, mely utólsókhoz a' *kötélékek* (Bandagen) és *gépelyek* vagy *erőművek* (machinae), továbbad magának a' kéznek a' részek természetes helyzeteinek helyrehozása végett tett alkalmazása, és a' vesztett részek kipotolására szükséges *erőművezetek* (Kosmetik) tartoznak.”

Világosan látja és hangsúlyozza, hogy a sebésznek az anatómiai ismeretek hatványozottan szükségesek, de ismerniük kell a szervek betegségeinek megnyilvánulási formáit és a szervek működését, fejlődési rendellenességeit is:

„Az orvost a' sebészi szerek alkalmazatánál egyedül a' legszorosabb boncztudományi ösmeret vezetheti. A' műtevő orvosnak testünk alkatásának azon ösmerete nem elég,

mely közönségesen az orvosnak elegendő, neki szorgalmas bonczgyakorlás által minden tagnak helyzetét, többiekhez arányát, és azon szabálytalanságokat, melyek ezen tekintetből előjöhetnek, a legtökéletesebben tudnia kell azért, hogy ő a' műtételnek minden pillanatában ezen bizonyos ösmeretek által kormányoztathassék. De a' sebésznek nem elég egyedül a' rajzoló boncztudomány, sőt nekie ezen kívül még az élettudományhoz emelkedő, az egyes életművek kifejlődésbeli időszakaszait tanító, öszvehasonlító boncztudomány is szükséges, mely által számos betegségek természetének mélyebb kifürkészésére figyelmeztetik.”

Arra is felhívja a figyelmet, hogy az orvostudomány szétválasztása gyógyító tudományokra és sebészetre tarthatatlan:

„Az orvosi tudomány szorosabb értelemben vett gyógytudományra és sebészségre való felosztásának lehetetlenségét még inkább érezzük, midőn ezen utolsót a' hozzátartozó betegségekkel együtt akarjuk meghatározni, mivel ez egy magába zárkozott amannak ellenében tett tudományt soha sem tehet.”

A fordítással Bugát a seborvosok magyar tananyagát is a német iskolára alapozta. Nyomatékosítja egyúttal, hogy a sebészet az orvostudomány szerves része, amely „kiegészítő” szakképzést igényel. Új szavak alkotására ehhez a fordításhoz is szükség volt; ezeket szokásosan szótározta is. Érdekesség a könyv végén található irodalomjegyzék: a korábbi fordításokban ilyen még nem volt.

SAJÁT SZAKKÖNYVEI A saját oktatási területét, az élettant és a kórélettant ő maga írta irodalmi források felhasználásával. Az élettant éptannak, a kórélettant közönséges kórtudománynak nevezi.

ÉPTAN

Tanítványai számára szerző Bugát Pál, R. K. oktató, Pesten, Füskúti Landerer Lajos' betűivel. 1830. (111 oldal terjedelmű, szószedet nincs)

A bevezetésben (Vezérszó) így beszél a könyvről:

„Íme az észkepi gyógytudománynak tanítványaim számára öszveírt egyik részét, mely az ép élet mivoltát és annak megtartását tanítja, a magyar orvosi világ eleibe terjeszteni bátorokodom, csak azon okbul, hogy általa aggódó lelkemet szenevitől valamiképp felmentsem, és magamnak e'ként valahára is nyugalmasabb órákat készitsek. – Igenis, egy részről jól tudván azt, hogy minden emberi gondolat

cselekedetté valósulni vágyakodik, és hogy minden észképnek szükségképp üzőnczséget kelljen maga után huzni; más részről azt elgondolván, hogy tanítványaim ajkaimról szedik le gyógyászati fogatainknak első elemeit, melyeket fogékony és tartékony lelkőkbe mélyen benyomván, később azokat az emberi nem életbeli üdvére vagy veszélyére viszik által: ha mind ezeket, mondom, hideg elmémrel föl számítom, lehetetlen hogy megnyugodjam lelkemben, és magammal megelégedjem mind addig, míg tanítványainak évenként általadott gyógyászati alaptételeimnek helyes vagy sete voltokat más nálamnál mélyebben látó, s bővebb tapasztalásu tudóstul őszintén kimondani nem hallándom. [...] ha előadásomban azon ügyes vezérfonalat föllettem, mely a tanulót és olvasót nyomrul nyomra, a közönségsőbb elvekről a különösebbekre láncszemenként vezetvén, őket ezen tudomány tágas birodalmának mintegy hártatlan mezének egy tekintetli átnézésére képessékké teszi, ha abban az egyes fogatok, mint mondani szokták, egymásból életművesen fejlődtek ki; az még inkább fog gyönyörködtetni; de ha jelen munkámat csinos nemzeti köntösbe bírtam öltöztetni, úgy hogy a műveltebb tudós világ abban kedvét találja: az – az, mondom, éig ragadand, és heves mellémnek új táplálmányává leszen, hogy ez után többre és magasbra is törekedjem. [...]

Tudom lesznek olyak is, kik nyelvemben fognak botránkozni, ezeknek csak azt vallom, hogy én azon emberek közé tartozom, kik sem nyelvünk tökéletességén el nem bizván mogokat, sem tökéletlensége miatt el nem csüggedvén, fáradhatatlanul sietnek célok eleibe; szándékom ezen részről tiszta, ha bár ereim igen szűken jutottak is; és valóban boldognak, igen boldognak fogom akkor magamat érezni, ha szép nyelvünk dicsoszlopára csak egy virágcsát bírtam is tűzni.”

A fentiekből kicseng, hogy újdonság a tankönyvírás Bugát számára, jóllehet a bonctudomány fordításánál már szerzett tapasztalatokat. Új utakon jár: izgalommal várja a könyve fogadtatását; erről személyes hangvételben ír, és nem fél egy irodalmi gondolatától sem: „minden emberi gondolat cselekedetté valósulni vágyakodik”.

A vezérszó végén azt írja, hogy jóllehet irodalmi forrásokra („az éptan kutfejei”) is támaszkodott, munkája alapvetően önálló fogalmazás:

„Az ki a gyógytudománynak ezen részében jártas, rá fog ösmerni, hogy jelen munkám fölállítására végett az azonnal fölhozandókból több kutforrásokat használtam, de reményem az, hogy abban senki sem fog kételkedni, hogy még többet gondolkodtam.”

Az éptan fogalma a következő:

„Éptannak (Hygieologia) a gyógytudomány ama része mondatik, mely az ép, vagyis egészséges emberi élet megtartásának tanításával foglalatokodik. Éptannak pedig honni nyelvünkön *nevezüik* azért, mert az épség, vagy ép,

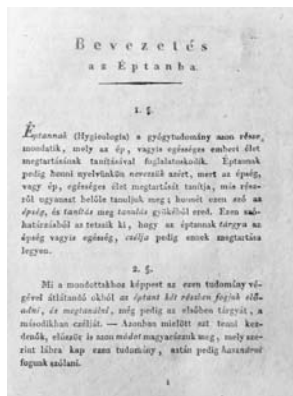
egészséges élet megtartását tanítja, más részről ugyanazt belőle tanuljuk meg; honnét ezen szó az *épség*, és *tanítás* meg *tanulás* gyökéből ered. Ezen szóhatározásból az tesszik ki, hogy az éptannak *tárgya* az épség vagyis egészség, *célja* pedig ennek megtartása legyen.”

Az *éptan* szó tehát Bugát saját szava; jelentése leginkább az egészségtudomány fogalmának felel meg, de magába foglalja az élettant is. A kettő összetartozása, egymásra épülése miatt nevezi Bugát éptannak; ez a fogalom, jóllehet könyvének a címe is, mégsem terjedt el.

A tartalomjegyzékben látható az éptan felosztása (2. táblázat): a tantárgyat szakaszokra, a szakaszokat „cikkelyekre” osztja, ezen belül pedig az *Első Fő*, *Első Alfő*, *Második Alfő*, *Második Fő* stb. rovatcímet használja. A szakaszok valójában a fejezetek. A könyv leíró része a törvénykönyvre hasonlít: cikkelyek szerint fogalmazza meg a mondanivalóját.

2. táblázat

Tartalom	
Bevezetés az éptanba	4
<i>Első Rész.</i>	
Az éptannak tárgya	5
<i>Második Rész.</i>	
Az éptannak célja	27
<i>Első szakasz.</i>	
A tökélyesen kifejlődött embernek éptanja	31
<i>Első Cikkely.</i>	
A tápláló élet működéseit illető éptan	31
<i>Első Fő.</i>	
Az egészséges fölszívásra előkészítő rendszabások	32
<i>Második Fő.</i>	
Az egészséges elvlasztások és kiüresítésekre szolgáló éptanos rendszabások ..	56
<i>Második cikkely.</i>	
Az állati élet munkálkodásainak éptanja	62
<i>Első Fő.</i>	
A közérzés, és külső gyakorlásaink éptanos rendszabásai	63
Maga a lélek tehetségei gyakorlásainak éptanos rendszabásai	68
<i>Harmadik Fő.</i>	
Az önkényes mozgás éleiművei gyakorlásainak éptanos rendszabásai	71
<i>Harmadik cikkely.</i>	
A tenyésztő élet munkálkodásainak éptanja	75
<i>Első Fő.</i>	
A férfi nem tenyésztő élet működéseit gyakorlásainak éptanos rendszabásai ..	80
<i>Második szakasz</i>	
Az egész ember életének éptanja az ő fogottatásatul fogva egész természetes haláláig ..	86
<i>Első Cikkely.</i>	
A kifejlődő embernek éptanja	87
<i>Első Fő.</i>	
A remekkép növelése	90
<i>Második Fő.</i>	
A remekkép eltéréseinek növelése	102
<i>Második Cikkely.</i>	
A visszafejlődő embernek éptanja	108

Részletek az Éptanból

KÖZÖNSÉGES KÓRTUDOMÁNY
Tanítványai számára szerzé
Bugát Pál, R. K. oktató, Pesten,
1830

180 oldal, szöszedet nincs.

A Vezérszót így kezdi:

„A beteg életének eszképe, avagy a közösleges kórtudomány mindenkor a legnehezebb része volt a gyógytudományak; innét történt az, hogy azok, kik annak sikár mezején fáradoztak, a legellenkezőbb, egymással mégis nagyobb részt valamiképp megegyeztet-hető itéletekre vetemedvén, adott fogataikkal az emberi és a jelen korig minden oldalról meg nem elégedhetett; honnét a legújabb időkben, azon jozanabbaknak ellenére, oly gyógyészkepeket láttunk feltűnni, melyek képtelen-ségeik által a józan gondolkozást, az által pedig, hogy az ember élet- és egészségbeli üdvét érdeklő legkomolyabb tudománybul tréfát üznek, az emberiséget megbocsátha-tatlanul sértik.”

A tünetek ismertetésnél azok elkülönítő jelentőségére teszi a hangsúlyt:

„A kórjeltanítványban a kórjelek végtelen száma miatt az öszvetevő utat nem választván, azokat a megválasztó uton adam elő; jól tudván azt, hogy jobb biztos ösvényen a nem éppen gyér erdőt megjárni, mint ösmeretlen utakon az erdőnek sűrű tömedékében vezérfonal nélkül tévelyegni.”

A könyv szerkezete egyezik az Éptanéval; a 3. táblázat bepil-lantást enged a könyv tartalmába.

3. táblázat

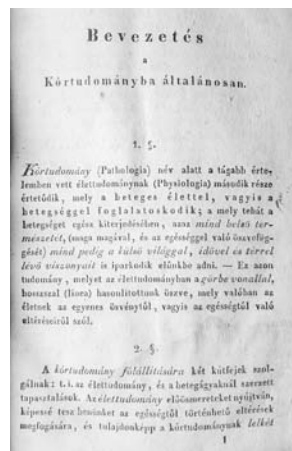
Tartalom

Bevezetés a Kórtudományba általánosan 1
 Bevezetés a közösleges Kórtudományba különösen. 4
Első osztály.
 A betegségek meghatározása, s annak az időhöz és a térhöz való közösleges viszonya. 7
Második osztály.
 A betegségnek maga magához, az egészséghöz, és külső világhoz, a végre az orvoshoz való aránya 30
KÖRERTANITMÁNY. 32
Első Szakasz.
 Maga, azaz a tulajdon értelemben vett betegség 34
Második Szakasz.
 A betegség egymással összefüggő, s az életműségben lévő okai, és fognotai, nevezetesen a legközelebbiek. 43
Első Cikkely.
 Ok-, és fognatbéli viszonya az ingékonyágnak a betegséggel, vagyis az ingékonyág a beteges folyamat alatt. 45
Második Cikkely.
 Ok és fognatbéli viszonyok a folyó részeknek a betegséghöz, vagyis a folyó részek a beteges folyamat alatt. 51
Harmadik Cikkely.
 A beteges ingékonyágnak munkálkodása a talán egészséges vagy beteg folyó részekre. 59
Negyedik Cikkely.
 A beteges Folyó részeknek munkálkodása a talán egészséges vagy beteges ingékonyágra 62
KÖROKTANITMÁNY 65
Első Szakasz.
 Az egymis egészségnak állása a betegséghöz 68
Első Cikkely.
 Az egészség remekképeének aránya a betegséghöz. 69
Második cikkely.
 A remekkép egészséges eltéréseinek aránya a betegséghöz 73
Harmadik Cikkely.
 A remekképtől való eltéréseknek átmenetele a betegségre 79
Második Szakasz.
 A külvilági dolgok, és az ezek által kormányozott élettudományos működések, mint betegséget szerző okok. 82
Első Cikkely.
 Az egészség megtartására kívántatott külvilági dolgok, mint betegségeket szerző okok 87
Első Fő.
 A tápláló élet ösztönei, és működései, mint betegséget szerző okok. 88
Első Alfő.
 A főlsvivásnak ösztönei, és az azt véghöz vivő működések, mint betegséget szerző okok...
Második Alfő.
 Az elválasztások és kiürítések magok, s ösztöneik mint kórszerző okok 102
Második Fő.
 A állati élet ösztönei, és működései mint betegséget szerző okok. 116

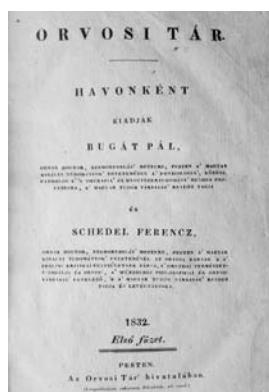
A kórtudomány meghatározása a következő:

„Kórtudomány (Pathologia) név alatt a tágabb értelemben vett élettudomány (Physiologia) második része értődik, mely a beteges étellel, vagyis a betegséggel foglalatatoskodik; a mely tehát a betegséget egész kiterjedésében, azaz mind

belső természetét, (maga magával és az egészséggel való összefüggését) mind pedig a külső világgal, idővel és térrel lévő viszonyait is iparkodik előnkbe adni. Ez azon tudomány, melyet az élettudományban a görbe vonallal, hosszal (linea) hasonlítottunk össze, mely valóban az életnek az egyes ösvényétől, vagyis az egészségtől való eltéréseiről szól.

A kórtudomány felállítására két kútfejek szolgálnak: t. i. az élettudomány, és a betegágnál szerzett tapasztalások.”

ORVOSI TÁR

„Havonként kiadják Bugát Pál és Schedel Ferencz”

A reformkor kezdetétől a tudományos élet fellendülésével megjelentek a tudományos folyóiratok is. Köztük a legjelentősebb a *Tudományos Gyűjtemény* és a *Tudománytár* volt. Méltóan csatlakozott hozzájuk az első hazai orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* is.

Bugát és Schedel 1831-ben jelentette meg az első számot, hosszas engedélyezési eljárás után. Lenhossék Mihály országos főorvos támogatása meghatározó volt; a szerkesztők ennek hangot is adtak: neki szentelték az első kötetet.

Részlet az *Orvosi Tárból*

A Vezérszóban így indították útjára a folyóiratot:

„Hazánk’ orvosi közönségének egy nagy szükségét véljük kipótolni, midőn a N. Mélt. M. Kir. Helytartó-Tanács’ engedelmé mellett, jelen havirásunkat útnak bocsátjuk: mely névénél fogva mindazon ismereteknek áll tárva, mik a’ gyakorló orvost hivatala’ pályáján elősegíthetik.

A’ külföldre vetvén szemünket, mely rég óta csaknem számtalan orvosi folyóírásokat bír, pirulnunk kell, hogy e’ részről egészen elmaradtunk. Festi ezen elmaradásunk azon csupán – passívus részvételt, mellyel nálunk az orvosi rend tudományához viseltetik. Nem tagadhatjuk ugyan, hogy hazánkban sok olly felvilágosodott lelkes

orvos vagyon, ki a’ tudomány’ és mesterség’ gyors haladásait nem csak szemmel tartja, de munkálkodásait is azokhoz szabja – azonban az ilyenek’ iparkodásai többi ügyfeleikre nézve nagyobb részt sikertelenek szoktak maradni, vagy tisztbeli foglalatosságai’ sokasága, vagy azon írói lethargia miatt, mellyből mind eddig csak igen kevesen ébredtenek-fel közülünk. Ők bő tapasztalásaiknak sokszor igen szép resultátumait magokkal szokták eltemetni. ’S így, melly felvilágítást, milly bővülést nyert eddig általunk e’ vagy ama’ betegség’ ismerete? milly gyógymódokkal gazdagodott a’ therapia, melly orvoságtestekkel a’ gyógyasztudomány? – Részünkről úgy hiszünk, hogy egyik – talán fő – oka ebbéli hátramaradásunknak egy olly organum’ nem-léte, melly alkalmat szolgáltatna orvosainknak a’ megszólalásra, sőt azokat erre édesgetné, hívogatná!”

Bugát és Schedel tehát egyértelműsíti, hogy orvosaink tudása, tapasztalata, évtizedes szorgalommal szerzett megfigyeléseik rendre elvesznek – velük szállnak a sírba –, mert nincs, ahol közreadhatják. Az *Orvosi Tár* indításával ennek vetnek véget: létrehozzák az első magyar orvosi folyóiratot az orvosok tapasztalatainak, megfigyeléseinek, a hazai orvoslás rendkívüli értékeinek a megmentésére, a hazai orvostudomány művelésére. Egyúttal a „szégyenletes” elmaradásunkat is be akarják hozni, hiszen külföldön már sok orvosi folyóirat létezik.

A szerkesztők tudatában voltak, hogy külföldi folyóiratokban ugyan lehet közölni, ám ez a magyar orvostársadalomhoz jószerivel nem jut el:

„Készek ugyan a’ külföld’ tárai is közléseik’ felvételére, de a’ távolság az összevontatást nehezíti, az eleven közködsé hátráltatja; azonfelül azok soha nem gerjeszthetik fel közöttünk azon buzditást és nagy hasznu verseny, mellynek kútforrása egyedül a’ haza’ keblében, egyedül az ügytársak’ körében fakadhat. Amott az egyes dolgozások a’ töménytelen közt észrevétlenül elvegyülnek, ránk nézve pedig publicitások nagy részt el is vész: a’ helyett, hogy itt köz figyelem’, köz pártolás’ s a’ képzetek’ sebes cseréje tárgyáivá, az ismerkedés’ és kölcsönös élesztés’ eszközeivé, a’ viszonos megbecsülés’ alapjává lesznek.”

Nem kevésbé fontos célja volt az *Orvosi Tárnak* a továbbképzés. Erről így írtak:

„Első célunkhoz szövetkezik egy második, mellynek elérése nem lehet kevésbé kívánatos minden hazánkfiai előtt az elsónél. Tudnillik, nem csak olly eszköznek vagyunk hijával, melly saját munkálkodásainkat gyűjtögesse össze köz használás végett, de olyanéval is, melly a’ tudomány’ és mesterség’ napról napra egymást toló haladásait sebesen elterjessze közöttünk. Vannak ugyan a’ külföldnek ezen célra szolgáló több időszakai munkái, mellyek itt ott, s leginkább hazánk’ fővárosaiban lakó orvosaink’ kezeiben megfordulnak: de olly közönségesekké, mint azt ohajtani lehet, soha nem vállhatnak: részint a’ kisebb értékű orvosok’, kivált seborvosok’ állapotjához képest

nagy árok, részint a nyelv miatt, mely sokakra nézve kisebb nagyobb akadály, kik universitási pályájokon főképp vagy éppen kizárólag deák vagy magyar munkákkal éltek.”

„Ifju orvosaink nagy része, de leginkább a sebészek, letelepedvén szerte az ország megyéjében, az iskolákban nyert első kezdetben a legfelebb egy pár, nem mindég a legszerencsésebben választott kézikönyv segédelmében megnyugodván, bocsátkoznak az orvosi praxis tengerére. Távol minden tudományos közködestől, ismereteiket nem tisztogathatván, nem bővíthetvén, egyfelül elcsüggednek ezen, minden pályák legnehezebbikén, a kénytelenségből és kedv nélkül – mások magokat elbizájták, veszedelmes empiriával, szív és szorgalom nélkül futják meg; s így sem az emberiséget nem boldogítják, sem a tudományt nem öregbítik.”

Világosan látták tehát, hogy hazánkban megoldatlan volt a gyakorló, különösen a vidéki orvosok folyamatos képzése, és így az orvosok tudása óhatatlanul elavult, a betegek ellátása elmaradt a kor lehetőségeitől. Azzal is tisztában voltak, hogy ez az orvosokat is mélyen érintette: sokak csüggedéséhez vezetett, a kevésbé körültekintőket meg elbizakodottá tette. Az utóbbtól óva intettek; hangsúlyozták a szakmai alázat eszméjét.

Az orvosi szaknyelv megújítása központi feladata volt az *Orvosi Tárnak*; erről is kifejtették gondolataikat:

„S ime ez főczélunk, ez a folyóírás terve, elrendelése. Még egy szót a nyelvről, melyet választottunk. Voltak már, kik erre vállat vonítottak, s lesznek még, kik azt fognak vonítani. De mi azért el két pontot ki nem vesztendjük szemünk elől: 1) hogy nálunk sokan vannak, kivált sebészosorvosok, kik más nyelven nem élhetnek. Köztük nagy számmal vannak a szerencsésebb tehetségű fők, s ezeknek nem nyújtani táplálékot vétek. De másodsor, az idő int, hogy mi orvosok is iparkodjunk a nemzeti nyelvet komolyabb tanulmányaink eszközévé tenni. A tudományok többi ágaiban buzdító példával előztek meg tudósaink; de az orvosok próbatételei is a legújabb időben nem lehetnek nem buzdítók s egyszersmind nem vizsgálatók és megnyugtatók is. Az idegen műszavak tömérdek serege nem emlékeztet többé minden lépten nyomon nyelvünknek e részbeli miveletlenségére, szegénységére; egyfelől ez nem olly tarka többé, de másfelől menekszik azon rosszul képzett hosszú és új ösvetéselekre alkalmatlan szavaktól is, mellyel nem igen szerencsés elődeink akartak megajándékozni. [...]

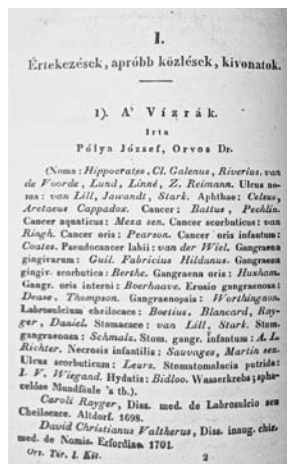
Keleti eredetű nyelvünk a nyugatiakból vett szókat csak ritkán tudja úgy magáévá tenni, hogy azok el ne tarkítsák. Megtartjuk t. i. azoknak végzéseiket, a helyett, hogy a német német végzése által tökéletesen rájuk nyomja nyelve bélyegét. S még e mellett is, mit mondana az 1730diki német orvos, ha most felkelne s tisztább némeséggel írt orvosi munkákat olvasna? »Ime a nyelv

egy századdal előbbre ment, nekem azt most újra kell tanulnom.« Mi magyarok még kevéssel ezelőtt nem bírtuk a németeknek 1730diki nyelvét sem; de nálunk a dolog nem mehet lépcsőnként, mert úgy száz lépcsővel mindig hátrébb leszünk: századunk fut, s a késedelmezőket be nem várja. Kénytelenek valánk tehát, hogy századunkat elérjük, egy nagy, egy felette nagy hézagon feszített erővel általszökni. De újra tanuljunk? kérdik némelylek. Igen a most már virító generációnak a magyar orvosi nyelvet úgy kell újra tanulnia, mint tanulta egykor a deák orvosi nyelvet; a most csirázó ellenben azt kevesebb bajjal teendi magáévá.”

Érdekes felvetések és helyzetkép: újra kell teremteni az orvosi nyelvet, és azt a kor orvosainak meg kell tanulniuk, mint hajdan a latint. Tudják, hogy lesznek gáncoskodások, ám ezek nem téríthetik el őket céljaik megvalósításától.

AZ ORVOSI TÁR ROVATAI (SZAKASZAI) A rovatoknak, avagy a szakaszoknak, miként a szerkesztők nevezik, három fő formája van:

ÉRTEKEZÉSEK, APRÓBB KÖZLÉSEK, KIVONATOK

Részletek az *Orvosi Tárból*

„Ismertetésül az olvasók – zsinórmértékül az írók számára, íme az *Orvosi Tár* plánuma! Az a gyakorló orvosi tudomány tárgyainak tárháza ugyan, de nem rekeszti ki a segédtudományokhoz s a gyógytudomány theoriai részeihez tartozó ismereteket sem, a mennyiben azok az orvosi praxisra akármiképp világosságot vetnek. E szerint természettudományi, chemiai, élet-, hasonlító boncz- és lélek-tudományi, közönséges kór- és gyógytudományi közlések is felvételnek, ha a fenn említett szempontoknak megfelelnek. Közlebb tekintvén pedig értekezéseink tárgyait, azok a következők:

Felsorolva:

I. A közönséges kórtudomány (path. gen.) tágabb birodalma. [...] A közönséges gyógytan (therápia

gen.) mert mi az egyéb, mint a' praxis philosophiája, a' mesterség'talpköve? [...]

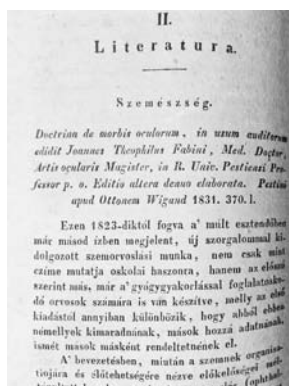
- II. Különféle külső, belső, lélek-, szem-, gyermek-, asszony- 's tb. nyavalyáknak, mint a' különös kór-tudomány ugyan annyi tárgyainak vizsgálatai, magányos és összehasonlító leírásai [...] Az említett járványok' és magányos betegségek' orvoslása. [...]
- III. Bármely tekintetben nevezetes kórtörténetek' kritikai lélekkel készült leírásai [...]
- IV. Az uralkodó betegségek' leírásai, legyenek azok járványosak (m. epid.) vagy tájbeliek (m. end.). [...]
- V. Hazánk fürdő- és gyógyvizeinek leírása orvosi tekintetben. [...]
- VI. Törvényes-orvosi tekintetben nevezetes halottbontások a' felvett jegyzőkönyv szerint, az igazgató orvosi személy' adott véleményével; [...]
- VII. Orvosi helyrajzok (topographiák). A' gondolkodó orvos, ki több esztendeig lakott valamely vidéket, s a' természet' tudományában jártas, figyelmes lévén minden külső hatalmakra, mellyek a' nép' életbeli állapotjára (egészségére vagy betegségére) befolyanak; ebbeli fontos, útmutatásokat adhat az egész orvosi közönségnek, [...]
- VIII. Tárunk első részéhez tudjuk még a' más orvosi munkákból és folyóirásokból tett kivonatokat'.

A folyóirat első rovatformája (szakasza) tehát felöleli a hazai orvostudomány egészét, beleértve az igazságügyi orvostant is, továbbá az orvoslás társadalmi és szervezési vonatkozásait. Figyelemre méltó, hogy kiemelten foglalkozik a fürdő- és gyógyvizekkel, és az is, hogy szemlézi a honi irodalmat.

LITERATURA A második szakasz a *literatura*; ebben lényegében megjelentetik a külföldi közlemények fordításait, tallóznak a nemzetközi irodalomban, beszámolnak külföldi orvosi könyvekről; és a helyszűke ellenére széleskörűen tájékoztatják az olvasókat.

„Minél kisebb honi orvoskönyveink' száma, annál inkább bővelkedik azokkal a' külföld. Azért az egész orvostudomány' tömérdek gazdagságu menetelét tárunknak ezen kis része ugyan nem követheti; mindazonáltal rajta leszünk, hogy a' legnevezeteseb jelenésekkel olvasóinkat megismertethessük.”

Ugyancsak „ezen szakaszban fog a' magyar orvosi terminológia is helyt találni...”. Külön is bemutatják az új magyar orvosi szakki-fejezéseket, többnyire szótár formájában. Óvakodnak a túlzásoktól:

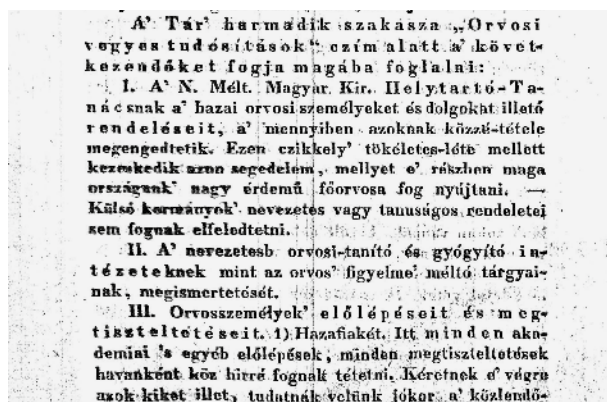
Részlet a második szakaszból

„...nehogy az illy szóvitatások, mellyek egyébként a nyelvész érdekelhetik, más a' gyakorló gyógytudományra szükségeseb ismereteket, kitoljanak.”

ORVOSI VEGYES TUDÓSÍTÁSOK Ez a rovat (harmadik szakasz), a nevéből adódóan is sokrétű. Ismertet:

- rendeleteket és az azokhoz fűződő tájékoztatást;
- nevezetesebb orvosi tan- és gyógyintézetekre vonatkozó eseményeket;
- orvosi kinevezéseket, díjakat;
- orvosok halálhíreit, temetési tájékoztatókat;
- álláslehetőségeket;
- közegészségügyi kérdéseket.

Rendszeres beszámolókat közöl az orvosi, természettudományi társulatok tevékenységéről; valójában ezeknek csak az *Orvosi Tárban* volt lehetőségük hírt adni a munkásságukról.

Részlet a harmadik szakaszból

AZ ORVOSI TÁR NYELVE Az első számok olvasásakor rögtön szembetűnik, hogy birkózik a folyóirat a magyar orvosi szaknyelv hiányosságaival, és ez nemcsak a szakszavak magyarításában, szóképzésekben vehető észre, hanem a nehézkes fogalmazásban is. Feltűnőek a nagyon hosszú mondatok, mintegy tükörfordításai a német orvosi szakszövegeknek. Az is nyilvánvaló, hogy nem volt elegendő magyar nyelven írt tudományos munka, hiszen a magyar szakemberek is többnyire latinul vagy németül írtak. Kezdetben fordítás volt a közlemények zöme, a mondatról mondatra fordítások darabosságával. Ám a fejlődés „lelket vidító”: mindinkább előtérbe kerültek a magyar nyelven írt nagyszerű közlemények – leginkább az összefoglalások, egy-egy kérdést elemző cikkek –, csiszolódott a fogalmazás is: háttérbe szorult a külföldi lapok utánzása. Felfelé ívelt a folyóirat színvonala, sőt elérte a külföldi orvosi szaklapokét.

A szerzők a kezdet kezdetén egyértelműsítették, hogy a szaknyelvi kifejezések, bárki is írja a közleményt, azonosak lesznek; nem lehet alkalmazni egyazon fogalomra többféle magyar szakszót. A nevezéktani egységesítés tehát elsődleges volt.

Az idegen, kivált a *deák* kifejezések magyar megfelelőinek létrehozása a magyarítás sokféle formájával, túlnyomóan

mégis a szóképzések valamelyikével, az orvosi szakkönyvek fordításánál alkalmazottakhoz hasonlóan folytatódott az *Orvosi Tárban* is. Ebben Schedel (Toldy) is tevékenyen részt vett (Bugát–Toldy-féle szakmai nyelvújítás).

A folyóirat nyelvészeti tevékenységét sokan méltatták, köztük az akkori országos főorvos, a nagy tekintélyű Lenhossék Mihály is: „...mivel ez a lap az ország orvostudományát, sebeszetét s nyelvét gazdagítja, s igen hasznos...” (Országos Levéltár. Helytartótanácsi Levéltár. C. szekció. Dept. Sanit. 833).

A szaknyelvi fogalmakat két részre osztották: terminológiának nevezték az általános, többé-kevésbé más szakmákban is előforduló szakszavakat, az egyes szakok sajátos, rendszerbe szedett szakszavai pedig a nomenklatúrát képezték. Az előbit viszonylag könnyebb volt megalkotni – legtöbbször elegendő volt válogatni a magyar szókincsből –, az utóbbi azonban tekintélyes és a tudomány fejlődésével állandóan bővülő szóhalmaz volt; ezt folyton-folyvást kellett magyarítani. Sok zavart okozott a kettő keveredése.

ORVOSI SZÓKÖNYV A magyarítás, a szóképzés olyan mennyiségű volt, hogy az *Orvosi Tár* első két évéhez *Orvosi Szókönyvet* adtak ki; ez 187 oldal terjedelmű, és voltaképpen magyar–deák és deák–magyar szótár. Előszavában ezt írták:

„Két évi Orvosi Tárunkból e’ betűrendben szedett mű- és ritkább szavak’ gyűjteményével tisztelt Olvasóinknak szolgálni ezennel elkezdünk úgy, hogy hónaponként minden füzetben egy egy illy szótári ívet kapván, az év’ végeszakadtával vagy még elébb az egészset együtt birhassák.”

Az orvosi szókönyvről és a benne lévő szavakról külön is kifejtették véleményüket:

„Az itt közlendő mű- és ritkább szavak’ nagy részét olyannak fogják találni olvasóink, melly részint a’ közdivatból véve, részint a’ gyökerek’ és képzők’ rendszere szerint vagy összetétel által teremtve, előttünk már mások által is használtott; de van elég olyan is, melly, a’ szükiség úgy hozván magával, általunk hozatott fel először. Lesznek amazok közt jobbák és silányabbak, valamint vannak ezek közt is elsültebbek és ingadozóbbak, sőt olyak is, mellyek nyelvünk’ természeté’ fenkövét nehezen állandják-ki; ideje tehát hogy azokat mind összevgyűjtve, bírálat végett a’ tisztelt közönség elébe állítsuk.”

Tetemes volt az újonnan képzett szavak száma, és sok volt az erőltetett is. Támadták is ezért a szerzőket. Schedel nehezen

viselte a támadásokat, és sokszor nem is értett egyet Bugáttal: valószínűleg ennek is szerepe volt abban, hogy az *Orvosi Tár* első korszakának (1831–1833) végén megvált a laptól (l. lejjebb).

Lovász Imre orvosdoktor (1798–1844) alapos érvek és ellenérvek felsorakoztatásával fejtette ki véleményét a nyelvújítással kapcsolatban az 1835-ben megjelentetett *Értekezés a’ magyar nyelvújításról, és annak nevezetesebb hibáiról* című munkájában. A rendkívül szigorú, kemény hangú kritikát a Helmezy Mihály (1788–1852) által szerkesztett *Jelenkor* (melléklapja a *Társalkodó*) című politikai lap és Bugát Pál *Orvosi Tára* ellen fogalmazta meg, mégpedig úgy, hogy le sem írja a szerkesztők nevét, mégsem férhet hozzá kétség, hogy kiről van szó (Lovász 1835: 27). Általánosságban nem ellenezte a nyelv megújítását, új szavak alkotását a hiányok pótlására, az elavultak kiiktatására, viszont a teljes purizmust feleslegesnek és megoldhatatlannak vélte.

„...völt e’ valaha, ’s van e’ ma is valahol a’ világon minden idegen szóktól tiszta nyelv?” – tette fel a kérdést. – „...rossz új szókat formálni nem nagy mesterség: ahhoz csak a’ grammatica nem tudása ’s egy jó dosis vakmerőség kívántatik... Minden jobb ízlésű magyar undorodással olvasta, vagyis inkább vetette el magától sok helytelen mesterszavai miatt, – mert ki kívánna olyan tudományos munkát olvasni, mellynek többnyire örök halálra és feledékenységre méltó mesterszavai, hasonlíthatatlan mustrái a’ minden tekintetben rossz neologismusnak? – az Orvosi Tárnak kivált elsőbb füzetjeit.”

Kitért Bugát fordításaira is:

„Az újabb tudományos magyar munkák közt különösen [...] a’ Hahnemann Homoeopathiájának magyar fordítása, az Éptan, az Egészséges emberi test boncztudományának alapvonatai [...] vagnak tele olyan új szókkal, mellyek ha lábra találnának kapni, nyelvünket minden eredeti szépségéből ’s sajátágából kivetkeztenék, ’s a’ mint a rossz példa ragadós, más még gyengébb írókat [...] más még rosszabb új szók koholására bátorítanak.”

Lovász a hosszas elemzésében a nyelvtanilag nem megalapozott szóalkotást bírálta, a példaként idézett szavak között azonban számos olyan kifejezést is pellengérré állított, amelyek idővel meggyökeresedtek, és mind a mai napig a szókincsünk részét képezik (*gyógyász, szülész, tanulékony, fogékony, következmény* stb.).

SZERKESZTÉSI NEHÉZSÉGEK Az *Orvosi Tárnak* nemcsak az elindítása volt nehéz, de a szerkesztését is folyvást hátráltatták nehézségek. Nem is csak az anyagi vesződés, terjesztési akadályok, hanem például a kolerajárvány is (l. feljebb). A terjesztési nehézségek pedig a törvényhatósági engedély („Körlevél valamennyi törvényhatósághoz, hogy az Orvosi Tár c. orvos-sebészeti folyóiratot terjeszteni kell”) megszerzésével valamelyest enyhültek.

Sűrítették a lap megjelenésének gyakoriságát, kéthetente, majd egy időben hetenként adták ki. A folyóirat kiadása azonban, anyagi okok miatt mégis megszakadt 1833-ban. A felhők 1838-ra oszlattak szét, és az *Orvosi Tár* Bugát szövős kitarlásának köszönhetően, újraindult, de Flór Ferenc vette át Schedel helyét. Az új szerzői páros jól kiegészítette egymást: Flór Ferenc nyugodt megfontoltsága ellensúlyozta Bugát „harciaságát”.

ÖSSZEGEZÉS Az *Orvosi Tár* létrehozása korszakos tett a magyar orvostudományban. Ennek jelentőségét jóllehet mindenki érzi, igazán mégis csak az alkothat róla képet, aki beleolvassat. Az *Orvosi Tár* lehetővé tette a következőket:

- A tudományos munkák magyar nyelvű közlését és terjesztését, hogy „orvosaink tapasztalatai ne szálljanak velük a sírba” (értékmentés).
- A magyar orvosi társadalom együttgondolkodását és az orvosok továbbképzését, beleértve a kezeléseket egységsítésének a törekvéseit és a szakirodalom ismertetését. Összefoglaló, oktató közlemények megjelentetésével megteremtette a hazai orvostovábbképzés alapjait.
- A betegellátás és szakmai szervezési kérdések vitáját és megoldását. Ilyen volt például a sebészi és orvosi végzettség megkülönböztetésének a megszüntetése, a magyar orvosok nyilvántartásba vétele (*Magyarországi orvosrend névsora*). Már a folyóirat megindulásakor tervbe vette a szerkesztőség, hogy az ország orvosainak név- és címtárát rendszeresen ki fogják adni. Ezt a rendkívül fontos összeállítást önerőből nem tudták elkészíteni, a megyei főorvosok segítségét kérték hozzá. Ez az együttműködés – mint annyi egyéb támogatás is – mindig elmaradt, ezért újabb és újabb figyelmeztetést, felszólítást, kérelmet tettek közzé a lapban ennek érdekében. A döntő lépést ismét Stáhlly Ignác országos főorvos tette meg, aki – Fejér megye főorvosaként is – elsőként készítette el megyéje „schematismusát”.
- A magyar orvosok folyamatos tájékoztatását szakmai, orvostársadalmi kérdésekben, (tudományos rendezvények, közegészségügyi rendeletek, érdekvédelmi kérdések: pl. orvosi fizetések, biztosításügy kezdetei stb.) és egyéb ügyekben. Voltaképpen a tudományos társaságoknak az *Orvosi Tár* volt a legfontosabb híradási lehetőségük, tevékenységükről kezdetben csak a folyóirat hasábjain tudtak beszámolni. (Kivételet képeztek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlései, hiszen ők minden évben kiadták évkönyvüket is.)
- A helyi (vidék, város, közigazgatási területek) természeti és orvosi kérdések feltárását, mint a tömeges betegségek, a betegellátási nehézségek, a gyógyvizek, a levegőszennyezés stb.

Az *Orvosi Tár* elindítása nemzetközi lemaradásunkat is megszüntette ezen a téren. Nagyon nagy kár, hogy a szabadságharcra az *Orvosi Tár* kiadása is megszűnt. Űrt hagyott maga után: egy évtized telt el, amíg Markusovszky Lajos elindította 1857-ben az „utódát”, az *Orvosi Hetilapot*.

KIRÁLYI MAGYAR (K. M.) TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT

ELŐZMÉNYEK Az az elképzelés, hogy a természetkutatók és orvosok rendszeresen találkozzanak, és megbeszéljék tudományuk kérdéseit, már a XVIII. század első felében megfogalmazódott; többször meg is kísérelték megvalósítani, de az uralkodói körök valahányszor zátonyra juttatták. Egy évszázaddal később, a reformkorban azonban már megnyílt a lehetőség. Először kisebb-nagyobb tudományos társaságok alakultak, köztük az egyik legjelentősebb, az 1837-ben megalakított Budapesti Királyi Orvosegyesület, a budapesti gyakorló orvosok tudományos színtere. Ez az Orvosegyesület az orvosok közötti villongásoknak köszönhetően létrejött, szinte az egyetemi orvosi karral szemben alakult meg (Kapronczay 2004). Kézenfekvővé vált, hogy az egyetemi orvosi kar is létrehozza az orvosi társaságát: Bene Ferenc a pesti egyetem orvoskarának dékánja 1840-ben hívta fel a kar figyelmét arra, hogy a

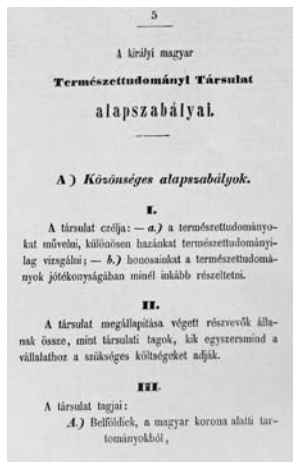
„tudományoknak tökéletesebb kiművelésére és elterjesztésére leghatásosabb eszköz a tudósok minél többszöri összejövetele, szép gondolataikat egymással közlik, s a közös barátságos vitatás által a homályost, kicsinyt felvilágosítják, a hibásat megjobbítják és a nehezét megkönnyítik”.

Bene joggal bízott abban, hogy a magyar orvosok és a természetvizsgálók gyűlései, amelyek addig „minden szíves óhajások ellenére meggátoltattak”, a jövőben „többé semmi meggátolást” nem fognak szenvedni (Grósz 1941: 352, 1). A megalósulás Bugát Pál érdeme: az *Orvosi Tárban* tárta az elképzelését a közvélemény elé (Bugát 1840: 185–192; és 202–206; Bugát, Flór 1840: 7), és 1841-ben már össze is hívták a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók első vándorgyűlését. Legfontosabb feladatuk a szakismeretek terjesztése mellett az érdekvédelem és az ország egészségügyi helyzetének a törvényes rendezése volt (Kapronczay 2004). Évente szerveztek vándorgyűléseket az ország különböző régióiban, amely a tudományos élet főváros-centrikusságán kívánt változtatni, az elhangzottakat kiadványok (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálatai) formájában adták közre; kezdetben ezeket is Bugát szerkesztette. A kiadványok a magyar természettudományok, mindenekelőtt az orvostudomány fejlődésének nagyszerű tükröi, ismertetésük azonban túllépné összefoglalónk kereteit.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT MEGALKULÁSA

A társulat alapszabályainak bevezetőjében ez olvasható:

„Az orvosok és természetvizsgálók 1841-ben Pesten tartott első nagy gyűlése alkalmával, egyetemi tanár Bugát Pál úr lelkes indítványára a természettudományok egy-néhány barátai egyesültek olly célból, hogy egy folytonosan működő társulatot alapítsanak; mellynek céljálul a honunkban még sok részben paragon heverő természet-tudományok művelését, hazánknak természettudományi vizsgálatát, s honosinknak a természettudományokban leendő részlettelését tüzek ki.”

Alapszabályok

Kátai: a történet borítója

A megalakulást Kátai Gábor, a k. m. Természettudományi Társulatnak a 25. éves jubileuma alkalmával összeállított történetében, a következőképpen írja le:

„Ezernyolcszáz negyven egyedik évi május huszonnyolcadikán, tehát egy nappal, a mint a magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlése kezdetét vette volna, egy régtől fogva országosan tisztelt irodalmi férfiú, a magyar k. egyetem orvosi tanárkarának egyik nagyhíru tagja, az ország minden részéről össereglett társak között, élőszóval történt indokolt felhívás mellett, az itt következő néhány sorból álló aláírási ívet indította meg

»Aláírási Ív
a magyar természettudományi Társulatra.

[...] Alulírott a természeti tudományokat művelni, és azok jótékonyágát a hazában terjeszteni akarva Részvénytársaságba állunk, s becsületünkkel kötelezzük magunkat az alapszabályok értelmében közredolgozni. Költ Pesten Tavaszutó 28-ik 1841.«

Azon férfiú, kinek lelkében ezen minden dicséreten felül-álló eszme fogamzott, a ki ezen aláírási ívet indította s ez által a magyar természettudományi társulatot megalkotá: Bugát Pál volt.”

Az ötletet mindenki örömmel és eltökéltséggel fogadta, és a társulat „egy rövidke óra alatt” megalakult, tehát még a nagygyűlés megkezdése előtti napon. Kátai hozzát teszi, hogy az orvosi kar elnöke és az orvossebészeti tanulmányok igazgatója, Bene Ferenc, alig hat héttel korábban hívta meg a magyar orvosokat és természetvizsgálókat a magyar királyi egyetem első nagygyűlésére. Vagyis az egyik társulat éppen kezdte a munkáját, máris megszült egy másikat. Bugát 1000 aranyforintot ajánlott fel a Természettudományi Társulatnak, amelynek első elnöke is lett. Az alapítók között találjuk mások között Széchényi, Kossuth és Batthyány aláírását is.

A Természettudományi Társaság gyorsan alakult meg, de csak három év múltán kapták meg a hivatalos uralkodói engedélyt a működéshez, hivatalos neve Királyi Magyar Természettudományi Társulat lett.

A TÁRSULAT CÉLJA A társulat alapszabályában megfogalmazott célja a természettudományok művelése a magyar természettudósok bevonásával. Ehhez társult később a természettudományi ismeretek honi terjesztése. Üléseiket Budapesten tartották, időről időre szervezve. Jellegzetesen tükrözik a kor gondolkodását a társulati tagságról írottak.

A társulat tagjai:

- „Belföldiek, a magyar korona alatti tartományokból.
- Külföldiek, kik Magyarországra nézve természettudományi tekintetben érdemekkel bírnak”

A belföldiek lehetnek „helybeliek, azaz buda-pestiek” és vidékiek; ezek mind lehetnek rendes, pártoló, segéd-, tankedvelő tagok és tiszteletbeliek. A külföldiek csupán tiszteletbeliek és levelezők lehetnek.

Az alapszabály továbbá, egyéb részletezések mellett a következőket is rögzíti:

- „A nagyobb dolgozás végett hat osztályra szalad a társulat, a természettudományok fő ágai szerint; melyek ásványtan, növénytan, állattan, vegytan, természetan, élettan.”
- „A társulat pártfogót választ”; ez István főherceg, Csehország főkormányzója lett.
- „A társulat a pártfogó, elnök és titoknok aláírásával okleveleket oszt ki.”
- „A társulat gyűléseket tart és ezeknek jegyzőkönyveit évnegyedenként a pártfogó által a legfelsőbb helyen bemutatja.”
- „A társulat célszerű lakról, könyvtárról és gyűjteményekről gondoskodik.”
- „A társulat természettudományi munkákat és folyóiratot ad ki.”
- „Az alapszabályok minden három évben tisztújító nagy gyűlés alkalmával újdön átnézetnek [...]”

A Természettudományi Társulat megalapításával Bugát tovább növelte a természettudományok művelésének harmadik alappillért is: a kutatók rendszeres találkozásának a lehetőségét. Az összejövetel szervezésével megvalósult, hogy a kérdéseket időről időre személyesen is megvitasák, kialakítsanak közös állásfoglalásokat, együtt döntenek; vagyis közösen gondolkodjanak személyes légkörben. Nyilvánvaló, hogy mit is vártak az orvosok a Természettudományi Társulattól, az ott elhangzott előadásoktól, az általuk megjelentetett kiadványoktól: tudásuk kiszélesítését, szemléletmódjuk kiteljesedését és a természettudományok egyéb területein bújázkodók segítségét olyan kérdésekben, amelyek nem kifejezetten orvosi ismereteket igényeltek,

Nagygyűlési összefoglaló

mégis kapcsolódtak a gyakorlati munkához. Ezt kiegészítette még egy olyan elképzelés, amely szintén csak a XIX. század utolsó harmadában következett be, mégpedig a tudományok népszerűsítése az egyszerű nép körében, amely felölelte az egészségügyi felvilágosítást is. A saját kiadványok terve már az alapszabályokban is megfogalmazódott, saját folyóirat, illetve évkönyv megjelenését akarták.

Jóllehet csak később kezdődött, mégis az egyik legfontosabb feladat volt a természettudományi ismeretek terjesztése a társadalomban; a közemberek pallérozása a közműveltség érdekében, hiszen *Széchenyi István szállóigévé vált szavai szerint: „egy nemzet ereje a kiművelt emberfők sokaságában rejlik”*. A m. k. Természettudományi Társulat jogi utódja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT), amely napjainkban is folytatja a 170 évnél is régebben megfogalmazott eszmei örökséget.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI SZÓHALMAZ

Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűivel, 1843

Bugát Pál temérdek szót képzett és gyűjtött hangszorgalommal jegyzetek formájában. A több mint két évtized alatt összeszedett és megalkotott szavak alkotják az alapját a mintegy 40 000 szót tartalmazó *Természettudományi Szóhalmaz*nak. Erről írja: „20 évi fáradozásaim gyümölcset

teszem le”. A fáradozás szó igen helyénvaló, hiszen a szóalkotás valóban fárasztó, még kimerítő is volt: „...néhánykor egy pár szóért egész munkákat átolvastam, avagy gyakorta barátaimat tanácsadásért vagy tudakozásért bejárnom kellett vala”. A munkát V. Ferdinándnak ajánlotta, aki fáradozásait gyémántgyűrűvel jutalmazta.

A *Természettudományi Szóhalmaz* előszavában elsőként a nyelvünkről és az orvosi nyelvről értekezik, mintegy magyarázza, hogy miért volt szükséges a szógyűjtemény:

„Nyelvünk egy oldalról grammaticalis szabatosságra, más oldalról pedig, belső életéhez hű, életműségi törvények szerint tisztaságra és gazdagságra törekszik, s ebben azon arányban halad, melyben a tudományok műveltetnek rajta. [...]”

Bugát félreérthetetlenül megfogalmazta, hogy nyelvünk gazdagodása a tudományok magyar nyelvű művelésétől függ, és azért szegényes, mert azokat nemigen művelték a honi nyelvünkön.

„Molnár Albert, és különösen Páriz Pápai a maga deák-magyar, és még inkább magyar-deák dictionariumában számunkra' számtalan haszonvehető műszókat megtartottak; mivel azonban a tudományok honi nyelvünkön nem igen műveltettek, csak úgy szólván a sors vak játéka volt, hogy a sebészi tudományok magyar nyelven tanítatnának: azért az ezeket tanítók a lerakott szókincsre nem ügyelvén, a mult század végén, és a jelen elején az alkalmasak helyett mindenféle esetlen szavakat felkapván, orvosi nyelvünköt nem hogy szépítették, vagy gazdagították volna, hanem inkább elundokították, 's ezen idő szüleményei voltak, p. o. inashús, vagy szalashús izom helyett, érzőin ideg helyett, ikráshús mirigy helyet stb. stb.

Csak az újabb idők fáradalmainak, nevezetesen Diószegi és Fazekas, úgy Földi merészebb újításainak, nem különben az idő közben jobban kifürkészett és följegyzett táj- és elavult szavak összeírói egyesített küzdelmeinek díszlett a mármár rossz utba indult természettudományi szógépnek jobb irányt adni, s ezen irányu uton hatalmas lépésekkel előrehaladni.

Mik történtek e részről az újabb időkben, 's milly természettudományi szók foglaltatnak az élő nyelvben, mellyek fődöztetek föl a' régiség buvárlásának utján, és mellyek teremtettek az élő nyelv elemeiből részint összetétel, részint szóképzők által? mind ezt együtt látni, kellő hasznát venni, nemzeti irodalmunkat a természeti tudományok részéről ekként sebesebb kifejlésre kénytetni, úgy vélem, igen időszerinti kívánat; mely kívánatnak eleget óhajtván tenni, e kevés lapokra szorítva van szerencsém körülbelül 40,000 szóra menő jobbadán természettudományi szógyűjteményemet a tisztelt közönségnek használatul kezébe adni.”

A *Természettudományi Szóhalmaz*ban tehát Bugát összefoglalta a természettudományi nyelvben végbement változásokat: a szóalkotásokat, a régi és a népi szavak beépítését a természettudományi szókészletébe, és felhalmozott ezekből több mint 40 000 szakszót. Ámbár ez óriási szám, de mint mondta, távolról sem a korának orvostudományában előforduló összes szó. Úgy vélte, hogy ezek közül sok már átment vagy be fog épülni a közhasználatba, de azt is tudta, hogy a műszavainak egy része többnyire kezdeményezés csupán: inkább csak azért vannak, hogy mások töprengjenek rajta, és jobbat találjanak ki helyette.

„Mi az újabb időkben sokunk által felhozott új műszókról általános hitvallásomat illeti, úgy vélem, hogy ezek közül ritka az, mely a dolgot minden oldalról megüsse, (s ezen vád alul régiebb szavaink, és más nyelvbéli szavak sem

hajnak ki) sőt vannak köztök némellyek, mellyek más eszmék kifejezésére tán jobbak volnának, mint mellyek jelentésére fölhozattak, [...]. Mivel tehát eszméket minden oldalról eltaláló műszókat előteremteni sok, sőt a legtöbb esetben telyes lehetetlenség – ha csak minden külön tárgy kifejezésére az el nem foglalt magyar hangzatú hangok oceánjából egészen újak nem foglaltatnak el – azért az ildom hozza magával, hogy minden csak kissé dolog ütő – applausibilis – szóval is megelégedjünk, az újak már tán kissé megállapodottak helyibe újabbak felhozásának viszketegével felhagyjunk, mert hisz kit e korság nagyon bánt, gyakorolja inkább erejét, a még nyelvünkön vissza nem adott számtalan szók visszaadásával.”

A szóhalmazt sokak segítségével szedte össze a legkülönbözőbb természettudományi munkákból. A 4. táblázat tartalmazza a fontosabb kútforrásokat. Külön is kiemeli Pólya József – „ügyfelem, s barátom” – segítségét, aki neki „természettörténeti szógyűjteményével kedveskedett”.

A szógyűjtemény nem rendszerezett témák szerint – ezért nevezte szóhalmaznak –; a könyv mihamarabbi kiadást mégis, e nélkül is fontosnak tartotta:

„A jelen munkámat csak barátaim hasznára házi használatul kézirat helyett kívántam kiadni, miért is sokféle tökéletlenség nyomait viseli [...]”

„Gyűjtő e műve megszerzőit nem csak azon tetemes költségektől kívánta megkímélni, hogy a természettudományi műszavak számtalan vagy nagy költségen, vagy többé épen meg sem is kapható munkákban lévén szétszórva, ki a jelen munka nélkül ezekből kívánna a természettudományi műszavak dolgából fölboldogolni, a megszerzhetőket magának nagy áron megszerezni, a megszerzhetetleneket pedig nélkülözni, és így a kívánt természettudományi műszó nélkül elleni kénytelenítetnék; hanem azon idővesztés, fáradság, és vesződségtől is meg akarta őket oni, hogy gyakorta valamely szót a gyanított könyvben több ideig keresve nem találván, nekie egy második és harmadik, sőt tán negyedik és ötödik könyvhöz is kellene a jelen munka nélkül folyamodni, és végre még ekkor is könnyen megeshetnék, hogy a keresett szót nem találván, e baj miatt, vagy a már létező talpra esett műszó helyett valami esetlent alkotna, vagy pedig könyvét avagy tollát is letévén, az iralom ekként nem kis hátramaradást, veszteséget szenvedne.”

Ne felejtjük: a XIX. században a szakirodalmat még nem gombnyomással, számítógépen keresték, hanem hosszú utánjárással, kutakodással a könyvtárakban és más intézményekben vagy éppen napokig tartó levelezéssel. Bugátot ez sarkallta a szinte kéziratossá szógyűjtemény közreadására.

A szóképzésre újra és újra visszatér; ezt tartja szóhalmaza legnagyobb értékének. Hosszasan fejtegeti a szóképzés jelen-

4. táblázat. A *Természettudományi Szóhalmaz*hoz felhasznált fontosabb irodalmi források az előszóban felsoroltak szerint

DIÓSZEGI Sámuel – FAZEKAS Mihály: Magyar fűvész-könyv Linné alkotmányára szerént. I. köt. Debrecen, Csáthy, 1807. DIÓSZEGHI Sámuel – FAZEKAS Mihály: Orvosi fűvész-könyv a magyar fűvész könyv praktikai része. Debrecen, Csáthy, 1813.

VAJDA Péter: Növénytudomány. Magyar-latin fűvésznyelv és Rendszerisme. Orvosok, gyógyszeresek 's a' fűvészetet tanító nélkül tanulni akarók számára. Pesten, 1836. Heckenast.

BRASSAI Sámuel: A fűvészet elveinek vázolata. Lindley János nyomán. Kolozsvár, 1836.

KRESZNERICS Ferenc: Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I–II. Buda, 1831–32.

PÁPAI PÁRIZ Franciscus: Dictionarium Latino-Hungaricum [...] Leutschoviae, 1708. Dictionarium Hungarico-Latinum... Leutschoviae, 1708.) Újabb kiadások: Nagyszombat, 1762, Bod Péter kiadása. Szeged és Pozsony, 1767, 1772, 1801.

BENKŐ Ferenc: Werner Ábrahámnak a köveknek és érczeknek külső megismerető jegyeikről. Ford. és jegyzetekkel kísérte. Göttingen, 1782.

GÁTY Isván: Természet története... Máramarosziget, 1792.

MITTERPACHER Lajos: Compendium historiae naturalis. Budae, 1799.

FÖLDI János: Természeti história az Linné systemája szerént. Pozsony, Weber, 1801.

SZENTGYÖRGYI József: Legnevezetesebb természeti dolgok esméreteAz állatok országa. Debrecen, 1803.

SCHUSZTER János: gyógyszerészeti értekezések – itt a tanítványai által magyar nyelven írott gyógyszerészeti disszertációkról van szó.

FABINI, Johann Gottlieb: Doctrina de morbis oculorum. In usum auditorum suorum. Pestini, 1823. 2. kiadás. Pestini, 1831; magyarul: Tanítványa a szembetegségekről. Fordította Vajnocz János. Budán, 1837.

TARCZY Lajos: Természetan. Az alkalmazott mathesisel egyesülve a haladás jelen lépcsője szerint nyilvános tanításaira szintúgy mint magános tanulásra kézikönyvül dolgozta. Öt tábla rajzzal. Uott, 1838. Két kötet. (Feltehetően erről van szó.)

Dr. Pólya kéziratban lévő természetrajzi műszótára.

CUVIER, Georges Leopold: Az állat-ország fölösztva alkotása szerint: alapul szolgáló az állatok természetleírásához s bevezetésül az összehasonlító bonctanhoz. Ford. Vajda Peter. Buda, M. Kr. Egyetemi ny. 1841.

PANKL, Mattaeus: Compendium oeconomia; Ruralis, Ofen, 1790.

HAHNEMANN, Samuel: Organon-a (Életműve) a gyógyművészségnek, vagy homeopátiája. (Hasonszerve). Ford. Bugát Pál. Pest, 1830.

A Magyar Tudós Társaság évkönyvei és tájszótár, valamint a tudománytárak természettudományi cikkei az orvosok és természetvizsgálók munkáinak első két kötete berlini és lipcsei encyclopaedia.

Orvosi Tár és a Bugát által írt és fordított könyvek.

Személyes értekezések: Vörösmarty, Schedel, Bajza, Czuczor, Helmeccy, Tettner, Kocskovics, Schusster, Kisfaludy Károly.

tőségét a nyelvgyarapításban, és noha megérti a tudomány művelőinek és a nyelvészeknek az óvatosságát, mégis hangoztatja, hogy nagyon is találó, jól hangzó és a szakfogalmat helyesen kifejező szavak igenis képezhetők. Felhívja a figyelmet, hogy a szó hangzása a szavak befogadását jelentősen befolyásolja; veszélye, hogy fontosabb lehet, mint a szó jelentéstartama, és ez nem jó. Figyelmeztet arra is, hogy a szóképzés szigorúan szabályozott:

„A szóképzők azonban nyelvünkben nem minden szabály nélkül alkalmazhatók, sőt inkább nyelvünk természete szerint minden szóképzőnek ki van mérve a maga alkalmaztatási köre, mellyen túlhagyni dolgokhoz nem értést, nyelvbéli járatlanságot, sőt tudatlanságot tetevén föl, kik nyelvünk belső természetének e' részét nem értik, azok az általak fölhozott új szavak által nyelvünkben nem csekély csak bajjal vagy többé épen nem javítható rendtelenségeket okoznak. – Szerző jelen munkájában szétszórva a többi közt arra is törekedett, hogy legalább a természettudományba tartozó szóképzők köreit kimutatván, ügyfeleit alkalmas szókgyártására előkészítse.”

A természettudományi műszavak azonban szóösszetételekből is keletkeznek; erről így vélekedik:

„...két rendbeli szók között az a különbség, hogy az összetétel által alakítottaknál a gyökszók eredeti épségükben megmaradnak, holott a szóképzőkkel készített szavakban a szóképzőnek magánhangzója a gyök magánhangzójához simulva változik.”

Elgondolkotató és korrajz is, amit az előszó végén írt a hazai tudomány helyzetéről, a tevékenységükről és a reményeiről:

„Jelen korunk, a lemult munkátlanság századait feledékenység fátylával leplezve a külföld tudományának átültetésével nagy adósságát becsületesen lerovandja, napi munkáját végzend; mi a jelenkor köztünk ébredő eredetiségeit illeti, ezek úgy szólván csak kísérletek, valjon gyöngye szárnyaink a komolyabb repülést megbírnák-e már? s csak hajnalai jövőnk nemzedékünk férfias fáradtsága által delelő pontjára egykoron eljutandó nemzeti irodalmunknak.”

SZÓCSINTAN Bugát a szabadságharc után összeállította a szóképzésről alkotott gondolatait a *Szócsintan* című könyvében. Szóképzési formáit azonban eltúloztak tartották, és főleg összeegyeztethetetlenek a magyar nyelvvel, ezért a könyv kiadását az Akadémia elutasította, Bugát barátja, Toldy Ferenc is ellenezte, Jókai Mór tréfásan bírálta, Ballagi Mór pedig nyelvrontásnak tartotta.

BUGÁT PÁL MAGYAR NYELVE Bugát lelkesedése a magyar nyelvért határtalan volt; ezt T. Bokros Mária találóan írja le a Magyar Orvosi Nyelv korábbi (2004: 19–21) számában:

„Mi sem jellemzi jobban Bugát Pál hitvallását, életének, életművének lényegét, mint az egyik Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén elhangzott mondata: – Még az angyalokkal is magyar nyelven beszélnek, ha azok beszélni tudnának.”

Bugát nyelvészeti tevékenysége korán, már az első könyvfordításával kezdődött. Példaképe Schusztter János volt, aki a kémiai nyelvet magyarította, jóllehet alig beszélt magyarul. Bugát a magyarítással az ő elvein indult el. Bőven akadtak a nyelvújításért lelkesedő segítőtársak is, így Bene Ferenc,

Toldy (Schedel) Ferenc, Flór Ferenc, Pólya József, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Károly, Bajza József, Stettner, Helmeccy stb. és a fizikus Faragó György is igencsak segítette. Velük rögvest megvitathatta új szavait.

A magyar orvosi nyelv megújítása, mint fentebb láhattuk, mindegyik művének meghatározó része volt, mégis az *Orvosi Tárnak* volt a legnagyobb jelentősége. Szaknyelvi magyarításában a szóképzés állt legelől, ugyanakkor gondosan tanulmányozta a már meglévő magyar szakkifejezéseket is; vajon visszaadják-e és valóban megfelelnek-e az eredeti idegen szakkifejezésnek? Szabatosak-e, beilleszkednek-e a magyar nyelvbe? Sok helyett alkotott újat, vagy csak módosította őket, például rövidítéssel; nem egyszer azonban szükségtelenül: a nyelv a korábbi változatot őrizte meg. Barátai figyelmeztették is erre. Szavaiból példákat az 5. táblázatban tüntetünk fel.

5. táblázat. Néhány a Bugát-szavak sokaságából

Példák a köznyelvbe átment szavakból:

adag, adagolni, elnök, elnökség, eredmény, fogékony – ennek mintájára: *engedékeny, mozgékony* –, *fonszor, hozam, kételkedik, mozzanat, működik, nyomat, nyomda, szörp* a *szirup* helyett (a *szörpölni* alakból), *tápszer, tanonc, csavar, fagylalt, uszoda, rovar, bálna* stb. Összetételek: *árjegyzék, bölcsőde, csillagkép, éggömb, évszak, földgömb, helyrajz, hőmérséklet, hófok, közélet, ellenszenv, távcső, görcső*

Orvosi-köznyelvi szavak:

bonszeszköz, bonckés, boncolás, cseppfolyós, dögvész (azelőtt *döghalál*), *dudor, el-ülső, fogász, fogászat, genny, gyógymód, gyógyszer, gyógyszerészet, gyógyszerértár, hajlam, higany, ideg, idült, izom, izület, izzadmány, képlet, kísérlet, látlelet, légső, láb, lob, lobos, mütő, mütét, ragály, ragályos, roham, sebész, sebészet, sejt, sipoly, szemcsés, szemész, tudóvész, visszer* stb.

Egy-két érdekesség:

- A matematikát *biztannak* nevezte; ezzel a számszerűségek megbízhatóságát akarta kifejezni. Helyette a *számtan* terjedt el, jóllehet nem fedi tökéletesen a matematika fogalmát. A kémia helyett a *kémtant* javasolta, sikertelenül.
- A struccot *tevmadár*nak nevezte – találó név és játékos is, mégsem terjedt el.
- A *kórház* szó lehetett volna *betegség*ház (Krankenhaus) is, senki nem tudja, miért választotta az előbbi.
- Többnyire sikertelenek az ige és a főnév párosításából keletkezett szavak, mint *kőthártya, nézpoint, ütér* (ezekből rendre a melléknévi igenév képzőjét hagyta el).
- Az *orvos* szó helyett *hurost* javasolt, az *orvos* ugyanis emlékeztette az *or* tolvajt kifejező előtagra (*orvadász, orgazda* stb.), ugyanakkor a *huros* a béllel (*hur*) függ össze.
- A penist (férfitag) *bejerner* nevezi a *begyer, bejár, bejer* szavak után, a vaginának (*colpos*), vagyis a hüvelynek (méhüvely) ennek megfelelően a *beresz* (beereszt) nevet adja. Volt ebben ésszerűség, ma mégis mosolyfakasztó.
- *Terecs* (*gran*), *szemer* – régi mértékegységek.

Bugátizmusok:

Az effélék leginkább az orvosi szakszavak között fordulnak elő, *agyűrökánszalag, egymí, ikinyütér, sövényese, csiklóbegyűrítő* stb. Nem fogadta be az orvosi szakma ezeket; ám lehet, hogy ha elterjedtek volna, az ilyeneket is természetesnek tartanánk.

Túlzott magyarítás:

ter (gramm), *terecz* (decigramm), *mél* (méter), *mélecz* (deciméter), *lér* (liter)

Gyógyszertani nevek:

narcotin: *bódal* (bódító alj); argentum: *ezeny*; cantharidin: *hojuzal* (hólyaghúzó alj); ceratonia siliqua (Szent János-kenyér) *édlap* (mert édes és lapos); aroma: *illany* (ill-atos any-ag); asbest: *tűztűr* (mert tűri a tüzet) stb. (Kossa 1929: 319).

A példák csak ízelítők, abból is szűkösen, hiszen szókézlete több 40 000-nél is. Ennek ellenére kitérünk ezekből is, hogy Bugát a „szógyököket” kereste (tölvonás), úgymond „gyökszót” hozott létre, és ezeket különböző toldalékokkal ellátva képzett új szavakat. Például: a zárt helyiségek neveire a *-da*, *-de* képzőket alkalmazta; ebben sokan utánozták (*kóroda*, *iroda*, *lovarda*, *szálloda*, *tanoda*). Az eszközök neveihez *-esz* végződést illesztett (*csipesz*, *kutasz*, *lépesz*), de használta az *-a*-t is többek között a *kapa* szóhoz hasonlóan az *inga* szóban. Az *-ár* képző az *áraszt* szóból származik; valamit árasztó személyt jelölt vele (*tanár* – tant árasztó, *homár* – homályt árasztó).

Szóltunk arról is, hogy lankadatlan kutakodott: keresett régi szavakat, népnyelvi, tájnyelvi kifejezéseket, más tudományokból átvethető szakfogalmakat, és olvasott, olvasott, miközben jegyzetelte a kifejezéseket. Búvármunka volt ez a javából; példaadás a korunk nyelvújítóinak. Nem kisebb példamutatás a kitaratása, a lankadatlan magyarítása a kötekedések, az élcelődések és az állandó akadémikuskodások ellenére; hitt abban, amit tett, és a végső bíró, az élő nyelv őt igazolta: mindennapi beszédünkben Bugát szavainak tömegét használjuk.

A helyesírása a kor szelleme szerinti:

kettős *ly* (*olly*, *milly*, *melly*); *cz* a *c* helyett (*czél*, *boncztudomány*); a hiányjel használata (*a' jelen*, *e' részről*, *'s*, *tudomány' terén*, *képzetek' sebes cseréje*); rövid magánhangzók (*mult*, *zárkozott*, *tanítványaim*, *bizván*); a mássalhangzók hasonulásának hiánya (*összve*, *összvegyüjt*) *stb.*

Ugyanakkor követhetők a változások is: *mult* → *múlt*; *melly* → *mely*; a hiányjel elmaradása; *ösv* → *össze stb.*

Jellegzetesek az igencsak hosszú mondatok és a régies szavak (*hallándom*, *tapasztalásu*, *magasbra*, *szenveitől*, *virágcsát*, *alkalmazatánál*, *kormányoztathassék*, *reménylem stb.*).

Bugát magyarítását, szóteremtését sokan lelkesen fogadták, ám a bírálók tábora sem volt csekély, kivált a szóképzési módszereit vették keresztűz alá:

Szily Kálmán (1838–1924) – a Természettudományi Társulat főtitkára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítója – 1879-ben összefoglaló közleményt írt a természettudományi műnyelv történeti alakulásáról, amelyben Bugát kíméletlen kritikáját fogalmazta meg (Szily 1879: 329–345).

„Én egyike vagyok azoknak, kik [...] Bugát [...] emléke iránt mindenkor a legmélyebb tisztelettel viseltetem, de a valódi érdem tisztelete nem gátolhat meg abban, hogy [...] el ne ítéljem azt az irodalmi nagy botlást, mely [...] az ő nevéhez fűződik. [...] Gyűjtötte, halomra csinálta és csináltatta a szem nem látott, fül nem hallott szavakat, [...] s terjesztette azokat kollegái, tanítványai és olvasói körében.”

A *Természettudományi Szóhalmazról* így nyilatkozik:

„Sok régóta ismert, becsületes magyar szó mellett néhány szerencsés, talpraesett ötlet: a többi pedig kificzamított, porrá zúzott és aztán imígy-amígy összeraggatott magyar szavak szájalomra méltó nyomorékjai.”

A folytatásban Toldyt sem kíméli:

„Én meg vagyok győződve, hogy ha Bugát Pálnak a 30-as vagy 40-es években az Akadémiában koppintanak a körmére, [...] ő azonnal elhallgat és a külön magyar nomenclatura meg sem születik. De csodálkozhatunk e, hogy mind messzebb-messzebb engedte magát ragadtatni a csuszamlós pályán, amikor olyan tekintélyes akadémikusok, minő pl. Schedel volt, szóval és tettel még biztatták is a továbbhaladásra.”

Kovács Imre (1845–1917) 1881-ben a teljes elismerés hangján fogalmazott (Kovács 2013: 247):

„Bugát 'sugallat'-szerű bátor felléptével indult meg azon döntő reform, mely az összes tudományok terén a szabatos, világos, könnyű, sőt elegáns nyelvi előadás [...] feltevéleit örök időkre megteremtette [...] sok törölmetszett, rövid, szabatos magyar műszava ellen a legkonzervatívabb nyelvésznek sem lehet kifogása”.

Magyary-Kossa Gyula (1865–1944) jeles orvostörténészünk több alkalommal is elemezte Bugát nyelvészeti munkáját. 1892-ben a gyógyszerészeti nyelvújítást elemezte a *Gyógyszerési Hetilapban* (Kossa 1892: 344–345). Bevezető sorából idézünk:

„Hogy a haza tudományosságára nézve nem - e lett volna gyümölcsözőbb Bugát munkássága, ha a nyelvészkedés helyett az önálló természettudomány művelésre több időt fordít, annak eldöntése nem is olyan könnyű, mint amilyennek látszik [...]. Ha az ember a 30-as 40-es évekbeli gyógyszerészmesteri és orvosdoktori disszertációkat, vagy az „Orvosi Tár” ezen évi folyamait olvassa, a borzalom és komikum érzete váltakozik benne...”.

Hosszasan idézte és elemezte a számára elképesztő kifejezéseket, de nem hallgatta el, hogy Bugát tetemes mennyiségű szavát elfogadta a szakma, meghonosodtak, mindennapos használatuk semmiféle ellenérzést nem vált ki a szakmabeliekből. Bugát töretlen küzdelme előtt tisztelettel adózik:

„Bugát annyiszor kigúnyolt nyelvészkedésének is megvolt a maga mélyebb, nemzetes célja és haszna, hiszen egész működésén meglátszik az idők nyomása, a megújuló viszonyok hazafias íze. [...] Bugátnak köszönjük a magyar orvos-gyógyászati nyelv mesterszavainak legnagyobb részét...”.

Ezért a teljesítményért, még a „borzalmas bugátizmusokat” is hajlandó megbocsátani.

1927-ben egy újabb közleményt írt az *Orvosi Hetilapban* (Kossa 1927: 389–392), amelyben Bugát nyelvemlékőit,

nyelvújítói munkásságának egészét kívánta összefoglalni, értékelni, hangvételére ekkor is a kettősség volt a jellemző. A túlzott purizmustól óvott mindenkit, és a mérsékelt, ésszerű változtatások mellett foglalt állást.

„Kezdjük belátni, hogy az úgynevezett „nyelvtisztaság” csak elérhetetlen ábránd [...] és ahogy gátat vetettünk hajdanában a céltévesztett nyelvújításnak, éppúgy gátat kell vetnünk a féktelen purizmusnak is. Nem szabad mindent kiirtani [...] kivált akkor nem, ha a szó már teljesen meghonosodott és jól fedi a fogalmat”. [...] A nyelvújítókról, bár sokszor tévedtek vakútra, mindig nagy hálával kell megemlékeznünk, mert nyelvünket gazdaggá tették s hozzá szabták a modern időkhöz.”

Buzás Győző 1906-ban ezt írta: „Bugát szócsinálásaival [...] a magyar nyelvre nagy csapást, az orvosi nyelvre pedig [...] káros hatást gyakorolt” (Buzás 1906: 443). Tolnai Vilmos *A nyelvújítás* című, 1929-ben kiadott művében ezt írta a *Természettudományi Szóhalmazról*: „Egész szótárirodalmunk legérdekesebb műve ez; a leghihetlenebb furcsaságoknak és a legkitűnőbb ötleteknek csodálatos zagyvaléka” (Tolnai 1929: 169).

Nem véletlenül hagytuk befejezéseképpen Toldy Ferenc gondolatainak idézését, hiszen a sokévi közös munka során nála jobban talán senki sem ismerte meg Bugát törekvéseit; elfogulatlanul dicsért, és igazságosan bírált (Toldy 1864: 276–277; Toldy 1863: 419–423). A sokak által kifogásolt, nem szokványos szóképzési móddal és a ritkán használt képzők (-ács, -écs, -am, -em, -any, -eny, -asz, -ezs, -or, -ör stb.) használatával kapcsolatban épp a rövidséget emelte ki erényként, amelyek az összetett fogalmak kifejezésére a nem túl hosszú és ezért nem bonyolult szóösszetételek megalkotását eredményezték. Az Akadémián, 1865-ben tartott emlékbeszédet így zárja Toldy:

„...a legmagasb torony a leghosszabb árnyékot veti. Ha végre buzgósága, bátorsága, lelkesenysége és szerencséje a szóképzés terén azon óriás tévútra csábította, mely [...] annyi gúnyt vont reá, s neki annyi keserű órát szerzett: legyünk elég nemesek ezt feledni, és csak nagy szolgálatainak őrzeni meg emlékezetét, melyeket a magyar nyelvnek és tudománynak tett. [...] higgadtan átgondolva, s azért bátran ismétlem másutt kimondott ítéletemet, mely szerint helyesen szólni Révai; szépen Kazinczy; műszabatosan Bugát Pál tanította e nemzetet.”

MAGYARORSZÁGI ORVOSREND NÉVSORA 1840-RE Ez volt a honi orvosokra vonatkozó első, nyomtatásban megjelentetett adattár (vagy adatgyűjtemény); Bugát Pál és Flór Ferenc közösen állította össze az ország egészségügyi személyzetének (orvos, sebész, gyógyszerész, szakképzett bába) számbavételére.

Az egészségügyi személyzet (orvosok, seborvosok, borbélysebészek, bábák) létszámáról és a gyógyító intézmények mennyiségéről már 1724-ben készített felmérést a

helytartótanács, de a hiányos adatszolgáltatás miatt csak 1750 körül tudott viszonylag elfogadható képet alkotni. Ennek az összeírásnak az adatai kéziratos feljegyzések formájában a Helytartótanács irattárába kerültek, nem jelentek meg nyomtatásban.

Célja, hogy országos viszonylatban, a területi beosztáshoz igazodó felsorolás alapján, az országos főorvos világos képet kapjon az egészségügyi személyzetről, továbbá „hogyan általánosan terjedő nyilvános veszedelmek alkalmával” (vagyis járványok idején) elérhetőek legyenek központilag szervezett feladatok ellátására. A kép szomorú volt: mindössze 555 orvost és 1064 seborvost számláltak össze. Az ország orvosi ellátottsága igencsak szerény volt, és nem sokban különbözött Pápai Páriz korától, aki ezt írta (*Pax Corporisában*): „Hamarább talált segédet a beteg barom, mint a beteg ember”. Bugátéknak volt mit tenni ezen a területen is; az európai műveltség tengerében süllyedő ósdi hajót kellett megújítani és a felszínen tartani. A pesti egyetem növelte is az orvosok számát, a felzárkózás így is hosszú időt vett igénybe.

ÖSSZEZÉS Bugát Pál érdemeit (6. táblázat) nehéz rangsorolni, és talán nem is szabad: tevékenysége ugyanis egészet képez, a részterületek összetartoznak. Elsőnek mégis a nyelvészeti munkásságát említenénk.

6. táblázat. Bugát Pál főbb érdemei

- A legnagyobbak közé tartozó, reformkori nyelvújító tevékenység.
- A magyar orvosi és természettudományi nyelv megeremítése.
- Az orvostudomány magyar nyelvű oktatásához szükséges tananyag létrehozása.
- Az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* kiadása.
- A magyarországi orvostovábbképzés megalapítása az *Orvosi Tárban* közölt szakkikkel.
- A Természettudományi Társulat, a TIT (Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat) elődjének a létrehozása.
- Közreműködés az orvostársadalom szervezésében.

A kor feladata honunkban – legalább is a természettudományok terén – behozni az évszázadok elmaradásait a külföld tudományának átültetésével, magyar nyelvre fordításával. Az angol, a német és a francia orvostudomány már javában a nemzeti nyelven élt. A hazai tudomány jelentősen elmaradt, noha a XVIII. században már voltak jelentősebb munkák, mégis legelőször utol kellett érni a külföldet. A kor nyelvújítása csak következmény: a tudomány magyarrá tételéhez volt szükség a magyar szakszavak sokaságának a megeremítésére. Szaknyelvi nyelvújítás volt ez a javából, céljában pedig lényegileg különbözött Kazinczykétól, hiszen már nem a nemzet megmaradása, a nyelvcsere elkerülése volt a tét, hanem a felzárkózás a külföldhöz. Jelentősége azonban nem volt csekélyebb. A magyar köznyelv, kivált a szépirodalom nyelve már teljesen rendben volt: Vörösmarty és kortársainak munkássága ékes bizonyítéka ennek.

Bugát nyelvészkedése is a külföldi orvostudomány (természettudomány) átültetésében bontakozott ki. Óriási munkát

végzett, nyelvészeti tevékenységének megítélése mégis kettős: elismerés, lelkesedés és súlyos bírálat, sőt még a gúnyolódás és a személyeskedés sem maradt el; egyesek a nyelvrontás bélyegét is rányomták. Nincs új a nap alatt: a kortársi gáncsoskodás Bugát korában is dívott, miként ma sem megy zökkenők nélkül a magyarított angol orvosi szakkifejezések elfogadása.

Méltánytalan a súlyos kritika, és túlzott is, és nemcsak azért, mert ismeretlen utakon nem lehet hibátlanul járni, hanem mert a bírálók nem vették figyelembe Bugát intó szavait, jól-lehet véleményének hangot adott több írásában is. Ezekből az előzőekben többször is idéztünk. Nézete szerint a szóképzések kísérletek csupán kettős szándékkal:

- Egyrészt az utódok elgondolkztatása, miszerint a sikereket fogadják el, a kevésbé találókból pedig faragjanak jobbat, vagy képezzenek helyettük másikat.
- Másrészt, hogy a magyar nyelvű tudományt a jelenben is kifejezhessük rajtuk.

A rosszul sikerült szóképződmények sem voltak haszontalanok: átmenetileg segítették a honi orvostudomány nyelvi összevisszaságának a felszámolását, az egységesítés és a közmegértés érdekében. Ugyanakkor, bár állandósított egy időre alkalmatlan kifejezéseket is, mégis elérte, hogy ráeszméljen a tudósvilág: lehet művelni a tudományt magyar nyelven is. Bugátot sokan támadták a mindent csak magyarul, csakis magyarul törekvése, szakszóval, a purizmusa miatt is. Nem kérdéses, hogy a csakis magyarul nyelvészeti túlzás, és nyilvánvaló, hogy az egyensúly a jövevényszavaknál is alapvető, de a határt meghúzni nem könnyű, és hogy milyen nehéz a megszállott törekvést féken tartani, azt csak az tudja, aki már megkísérelte; bírálni sokkal, de sokkal könnyebb. Ebből fakadt a legkevésbé szerencsés törekvése: régi, bevált magyar szakkifejezések helyettesítése újakkal (például a *hüvely* helyett a *beresz* [l. feljebb]). Ezek zömét a nyelv kivetette. Példa ez is a ma szakmai nyelvújítójának: jobbnál jobbat ne akarj.

Magunk elismeréssel adózunk Bugát nyelvészeti munkásságának; úgy véljük – Toldyval egyetértésben, és tőle idézve –, hogy „műszabatosan Bugát Pál tanította e nemzetet”, valamint hogy Bugát nyelvújítói munkálkodása semmivel nem marad el a legnagyobbaktól; a Bugát-szavak nélkül szegényebb lenne nyelvünk. Sok „hasznavehetetlennek” vélt szaván mosolygunk, de csak azért, mert a bíró, az élő nyelv – ki tudja miért – mást választott. Például ha az utókor a *bejert* fogadta volna el a hímvesző helyett, ma az utóbbin mosolyognánk.

Bugát Pál másik legjelentősebb munkássága a magyar orvosi nyelv megújítása vagy inkább újjáteremtése volt. Igen, újjáteremtés, hiszen hiányzott a szakszavak, szakfogalmak magyar megfelelőinek a sokasága, és a meglévőket sem alkalmazták egységesen, nem beszélve arról, hogy sok volt a nehézkes és elavult szakszó. Hiány és összevisszaság jellemezte a természettudományok, kivált az orvostudomány magyar fogalomrendszerét és nyelvét. Ő ezt úgy fejezte ki, hogy „mind a

természeti tudományok, de még inkább az orvosi tudomány honni nyelvünkön csaknem egészen parlagon fekszik [...]”, és azok magyar nyelven oktatva: „mintegy felzavart forrás tűnnének elő”. Tőle származik orvosi nyelvünk általános szavainak a zöme.

Am nemcsak a magyar orvosi nyelvet újította meg, de megteremtette a pesti egyetemen az orvostudomány magyar nyelvű oktatásának alapvető tananyagát is tankönyvek fordításával és írásával. Ennek köszönhetően valósulhatott meg a magyar nyelvű orvosképzés.

Ő vetette meg a magyar orvosok továbbképzésének alapjait is az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* kiadásával. A folyóirat megjelenésével ezen a téren is felzárkózhattunk a külföldre, megindult a magyar nyelvű tudományos közlés, orvosaink szellemi értékeinek a megmentése, tevékenységük összehangolása, valamint az orvosok és a természettudósok társadalmának reformkori szellemű szerveződése.

A tudományos társaságok alapításával vált az orvosok és természetvizsgálók társadalmi élete teljessé, így jöhettek létre személyes kapcsolatok; ezek létrehozásában is Bugát jeleskedett. Ő alapította a Természettudományi Társulatot, amely azóta is, 170 évet meghaladva, folyamatosan működik, ma Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) néven.

Bugát Pál élete és munkássága tökéletes példája a nemzet iránti szeretetnek és elkötelezettségnek; ez éllette, ettől eltántoríthatatlan volt. Magyary-Kossa (Kossa 1929: 316) így jellemezte:

„Bugát okos, átgondolt hazaszeretetére jellemző, hogy szűkös viszonyai ellenére állandóan szegény ifjakat (köztük nyolc csángó-gyereket) tartott házában, kiket nemcsak tanított, hanem folyton tanított maga is s belőlük képzett néptanítókat, gazdákat, kézműveseket és elsősorban jó magyarokat nevelt. Minden tekintetben ráillik az az *epitheton ornans*, amivel kellemetlen emlékü kollegája, *Tognio Lajos* jellemezte: »*Bugát der Magyaroman*«.”

Élete delelőjén rendkívüli megbecsülésnek örvendett, idős korára azonban magányos lett, megtörve, elfeledve halt meg. Az utókor sem méltányolja eléggé. A magyar szellemi köztudatban nem kapta meg méltó helyét: messze nem ismert és becsült annyira, mint érdemei megkívánják. Az utókor az adósa. Ezt az adósságot kívántuk törleszteni a Magyar Tudományos Akadémián, *A félezer éves a magyar orvosi nyelv* című rendezvényen (2013. október 18.) elhangzott javaslattal és felajánlással, egy budapesti, köztéri Bugát Pál-szobor felállításával (l. melléklet).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS Hálás köszönetünket fejezzük ki Dr. Gál Edit főmuzeológusnak, Gyöngyös Mátra Múzeum, Dr. Molnár László levéltárvezetőnek, Semmelweis Egyetem, és Dr. Tóth Gábor igazgatóhelyettesnek, MTA Kézirattár, közreműködésükért, tanácsaikért és a küldött képekért.

IRODALOM

Antall József–Kapronczay Károly 1973. Bugát Pál. *Orvosi Hetilap* 114/28: 1689–1691.

Borbáth Andor 1968. Vörösmarty Mihály és a magyar orvosi nyelv. *Korunk* 27, 5. 683–686.

Bugát Pál szerk. 1840. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlésének munkálatai. II. Budapest. 185–192. és 202–206.

Bugát Pál–Flór Ferenc szerk. 1840. Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlésének munkálatai. Budapest, 7.

Buzás Győző 1906. A németes szóösszetételek története. 3. rész. *Magyar Nyelvőr* 35/10: 441–444.

Gombocz Endre 1941. *A királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841–1941*. Budapest.

Kapronczay Katalin 2004. *A magyar orvosi szaksajtó- és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolutizmus korában (1831–1867)*. OPKM, Budapest.

Kapronczay Katalin 2000. Bugát Pál (1793–1865). In: *Híres magyar orvosok*. Galenus, Budapest, 23–27.

Kátay Gábor 1866. Bugát Pál emlékezete. In: *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865. aug. 28-tól September 2-ig Pozsonyban tartott XI. Nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*. Pozsony, Wigand, I–VII.

Kossa Gyula 1892. Bugát és a gyógyszerészet. *Gyógyyszerési Hetilap* 31/22: 344–345.

Kovács Imre 2013. *Az orvostudomány története Magyarországon (1467–1867)*. Egy 1881-es pályamű szerkesztett, tömörített és jegyzetekkel ellátott változata. Összeáll. és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Kapronczay Katalin. SOMKL–MATI, Budapest.

Lovász Imre 1835. Értekezés a magyar nyelvújításról, és annak némely nevezetesebb hibáiról. Pesten, Trattner-Károlyi.

Magyar-Kossa Gyula 1827. Bugát és a magyar orvosi nyelv. *Orvosi Hetilap* 71/14: 389–392.

Markusovszky Lajos 1865. Bugát Pál. *Orvosi Hetilap* 9/28: 471–472.

Poór Imre 1865. Bugát Pál. *Gyógyászat* 5/29: 593.

Szily Kálmán 1879. A természettudomány műnyelvről a magyar irodalomban. (Történeti vázlat és javaslat). *Természettudományi Közlöny* 11/121: 329–345.

Toldy Ferenc 1864–65. *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig*. Emich, Pest.

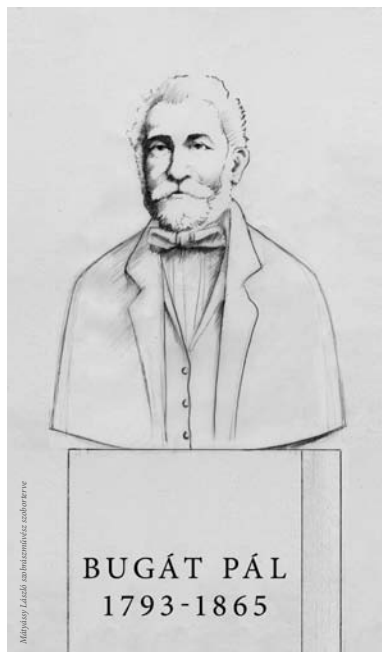
Toldy Ferencz 1863–1865: Gyászbeszéd Bugát Pál rt. felett. *Magyar Akadémiai Értesítő*. 3. köt. Pest, 419–423.

Tolnai Vilmos 1929. A nyelvújítás elmélete és története. Budapest, MTA, 169.

Vörösmarty Mihály 1828. Hazai Literatura. Könyv-ismertetés. *Tudományos Gyűjtemény*, 12/7: 112–115.

MŰLEÍRÁS (RÉSZLET)

Bugát Pál szobra

A szobor magassága kb. 85 cm, Bugát Pált egyszerű, XIX. századi polgári öltözetben ábrázolja. A mellszobor anyaga bronz. Az arc más egy egyszerű, kb. 180 cm magas és 60 cm széles kőtömbön áll. A talpzat visszafogott formája tudatos. A talpzat előlapján mint egy könyvlelapon megjelenéne a Bugát Pál által alkotott szavak, homogén felületet alkotva. Ennek a szavakkal teleírt felületnek a kivitelezése homokfújással készül. Maga a „Bugát Pál” felirat és az évszámok ebbe a nagyon kis plasztikával rendelkező szövegmezőbe lennének bevésve kézi faragással, aranyozva. A talpzat díszítéséül javasolt szövegfelület megoldásában teljesen mai, és híven tájékoztat dr. Bugát Pál nyelvújító tevékenységéről.

Mátyássy László szobrászművész

Bugát Pál-szobor

Felhívás közadakozásra

Bugát Pál

A Magyar Tudományos Akadémián, *A félezer éves a magyar orvosi nyelv* című rendezvényen (2013. október 18.) elhangzott javaslat és felajánlás alapján szeretnénk méltó emléket állítani a XIX. század kiválóságának, **Bugát Pál** orvosnak.

Bugát Pál a magyar nyelvújítás egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt, neve bátran említhető a legrangosabb nyelvvelők, nyelvújítók között. Elsősorban az orvosi és más természettudományi nyelvek területének szakszókincsét újította meg, de maradandót alkotott a köznyelvi szókincsben is. *A Természettudományi Szóhalmaz* című szótárában 40 000 szót gyűjtött össze; ebből sokat saját maga képezett.

Bugát Pál a magyar orvosi és természettudományi nyelv megteremtője. Megvalósította a Pesti Egyetemen az orvostudomány magyar nyelvű oktatását, tankönyvek fordításával és írásával létrehozta a magyar nyelvű orvostudomány tananyagát.

Az ő nevéhez fűződik a hazai orvostovábbképzés és az első magyar orvosi folyóirat, az *Orvosi Tár* megalapítása. Az *Orvosi Tár* kiadásával felszámolta a külfölddel szembeni sok évtizedes elmaradásunkat; e kiadvány lehetővé tette:

- a természettudományi munkák magyar nyelvű közlését és terjesztését, hogy „orvosaink tapasztalatai ne szálljanak velük a sírba” (értékmentés);
- a magyar orvosok képzését, a hazai orvostovábbképzést, ezzel megszűnt az a tarthatatlan helyzet, amely korábban nem tette lehetővé, hogy az orvosok folyamatosan képezzék magukat;
- a magyar orvosok összefogását, együttgondolkodását (kezelési elvek, betegek ellátása stb.) és tájékoztatásukat társadalmi (rendezvények és egyéb események, díjak stb.), jogi és más szakmai vonatkozású (rendeletek, előírások) témákban is;
- a helyi (vidék, város, közigazgatási területek) természeti és orvosi kérdések feltárását, a tömeges betegségekről (járványok), a betegellátási nehézségekről, a gyógyvizekről, a levegőszennyeződésről stb.

Bugát Pál a magyar közművelés egyik úttörője: megalapította a Természettudományi Társulatot a hazai természeti viszonyok feltárására, a „honunkban még parlagon heverő” természettudományi ismeretek művelésére és terjesztésére az egészségre nevelés és a társadalmi elmaradottság felszámolása érdekében. A társulat létrejöttével lehetővé vált, hogy a természettudósok személyes kapcsolatokat alakítsanak ki. A Természettudományi Társulat több mint 170 éve folyamatosan működik, napjainkban Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) néven ismert.

A honi orvostársadalom szervezője: Flór Ferencel összeírta a magyarországi orvosok rendjét, és szorgalmazta az orvosok számának a növelését, a betegek ellátásának a javítását.

A kezdeményezés

Bugát Pál, ez a kivételes egyéniség, élete deledőjén ugyan rendkívüli megbecsülésnek örvendett, időskorában azonban magányban élt, egyedül, kissé elfeledve halt meg. Temetésén Toldy Ferenc méltató szavai azonban nem maradtak el: „helyesen szólni Révai; szépen Kazinczy; műszabatosan Bugát Pál tanította e nemzetet”.

Bugát Pál a magyar szellemi köztudatban, a nagy magyar szellemóriások pantheonjában még nem kapta meg a méltó helyét: messze nem annyira ismert és megbecsült, mint ahogyan érdemei megkívánnák. Az utókor adós Bugát Pálnak, és ezt az adósságot szeretnénk törleszteni egy budapesti, köztéri Bugát Pál-szobor felállításával. Bugát Pál tevékenysége a Magyar Tudományos Akadémiához (MTA) is kötődött, amelynek 1830-tól rendes tagja volt, ezért a szobor helyét az MTA vonzási területén képzeljük el.

A SZOBOR KÖLTSÉGEIT KÖZADAKOZÁSBÓL SZERETNÉNK ÖSSZEGYŰJTENI.

A felajánlásokat az Európai Nőgyógyászati Rák Akadémia (EAGC) (adószám: 18104075-1-41) elküldönített alszámlájára – **10700244-25994809-52000001** – lehet befizetni. Az EAGC közérdekű alapítvány, *A félezer éves a magyar orvosi nyelv* rendezvény egyik szervezője.

Kérjük a tisztelt adományozókat, hogy az átutalás közleményrovatában feltétlenül tüntessék fel az adományozó nevét (cégnevet), címét és adószámát, annak érdekében, hogy az alapítvány kiállíthassa a megfelelő igazolást.

Az adományokról folyamatos tájékoztatás jelenik meg a *Magyar Orvosi Nyelv* szakmai folyóirat honlapján: www.orvosinyelv.hu. Köszönjük a magyar szellemi örökség méltó megőrzéséért fáradozókat támogatását.

Bősze Péter (bosze@eagc.eu)

Mátyássy László szobrászművész szoborterve és javaslata a köztéri elhelyezésre